

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Bakalářská práce

Frommovo pojetí člověka a psychoanalýza

Marie Zábranská

Plzeň 2013

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra filozofie

Studijní program Humanitní studia

Studijní obor Humanistika

Bakalářská práce

Frommovo pojetí člověka a psychoanalýza

Marie Zábranská

Vedoucí práce :

PhDr. Stanislav Stark, CSc.

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2013

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2013

Poděkování vedoucímu práce

Ráda bych touto cestou poděkovala vedoucímu práce PhDr. Stanislavu Starkovi, Csc., za ochotu, obětavost, čas a velmi cenné rady, které mi poskytl při zpracovávání této práce.

OBSAH

1 ÚVOD	1
2 ŽIVOT A INSPIRACE ERICHA FROMMA	2
3 POJETÍ ČLOVĚKA	8
3.1 Člověk.....	8
3.2 Láska a agrese	11
3.3 Svoboda	21
3.4 Modus Mít a modus Být.....	24
4 PSYCHOANALÝZA	28
4.1 Psychoanalýza a člověk.....	29
4.2 Psychoanalýza a náboženství.....	37
5 KOMPARACE POJETÍ ČLOVĚKA E. FROMMA A S. FREUDA	43
6 ZÁVĚR	52
7 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	55
8 RESUMÉ	57

1 ÚVOD

Tématem této bakalářské práce je Frommovo pojetí člověka a psychoanalýzy. Cílem práce je charakteristika Frommova pohledu na člověka, jeho existenci i na úlohu psychoanalýzy v jeho životě.

V úvodu práce se věnuji životopisným údajům Ericha Fromma. Zároveň uvádím důležité osobnosti, které měly vliv na jeho myšlení i na vztah k náboženství. Základní inspirací byl pro tohoto německého filosofa a psychologa jeho židovský původ.

Pomocí rozboru Frommova díla popisují jeho názor na člověka, na jeho postavení v přírodě i ve společnosti. Fromm přikládal důležitost orientaci člověka a jeho charakteru, lásce a svobodě. Jeho rozbor člověka i jeho pocitů, zejména v tržní orientaci, je aktuální i v 21. století. Důležitou úlohu v životě i v práci Fromma znamenalo jeho setkání s psychoanalytickou metodou, jejímž zakladatelem byl Sigmund Freud. Fromm se ve svém díle snažil o psychoanalytické vysvětlení člověka i náboženství.

V závěru této práce se zabývám velmi důležitou osobou v psychoanalýze - Sigmundem Freudem. V první části závěru uvádím životopisná data tohoto zakladatele psychoanalýzy. Ve druhé části se potom pokouším srovnat rozdíly v pojetí člověka mezi Freudem a Frommem. Fromm původně z učení Freuda vycházel, ale postupně si vytvořil odlišné názory. Přesto v mnohém považoval Freuda za průkopníka v pochopení člověka jako jedinečné individuality.

2 ŽIVOT A INSPIRACE ERICHA FROMMA

Erich Pinchas Fromm se narodil 23. března 1900 ve Frankfurtu nad Mohanem v židovské rodině. Otec *Naphtali Fromm* a matka *Rossa Frommová*, rozená Krauseová, pocházeli z rodin rabínů.¹ O svého jediného syna se rodiče úzkostně báli. Matka byla silně depresivní a narcistická osoba.² Frommovo rozhodování mezi regresí a progresí ovlivnila v jeho dvanácti letech sebevražda mladé rodinné přítelkyně.³ K tomuto činu ji dovedla neurotická fixace na otce. Po jeho smrti ztratila smysl života, a proto spáchala sebevraždu.⁴ Další hlubokou ránu pro Fromma znamenala 1. světová válka, zejména však iracionální chování mas v jejím průběhu. Fromm začal pochybovat o úředních ideologiích a prohlášeních.⁵ Tato nedůvěra měla vliv na jeho pozdější práci.⁶

Fromm se snažil najít svoji vlastní identitu v negující praxi židovské ortodoxie. Zajímal se o tradice a učitele židovství, kteří reprezentovali tuto praxi ve prospěch původního a tvůrčího. Teprve koncem dvacátých let si vědecky vypracoval svou vlastní tvůrčí životní praxi.⁷ Negující životní praxi nacházel Fromm i u proroků Starého zákona, kteří žili podle jimi zvěstovaných idejí. Za proroka považoval Fromm i svého učitele rabína *dr. Nehemia Antona Nobela*.⁸ Nobelův život byl kromě židovské mystiky a konzervativní náboženské praxe, také životem goethovsky a kantovsky orientovaného humanisty a osvícence. Osvojením myšlenky pozdního díla Hermanna Cohena „*Náboženství rozumu z pramenů židovství*“ trvale ovlivnil Frommovo myšlení. V roce 1919 založil Erich Fromm spolu

¹ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 13.

² Tamtéž, s. 18.

³ Tamtéž, s. 19.

⁴ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 39.

⁵ BURSTON, Daniel. *The Legacy of Erich Fromm*, s. 11.

⁶ Tamtéž, s. 15.

⁷ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 21.

⁸ Tamtéž, s. 23.

s *Georgem Salzbergerem*, liberálním rabínem ve Frankfurtu, *Společnost pro židovskou lidovou osvětu ve Frankfurtu nad Mohanem*. Jejími členy byli mj. i rabín *Nobel*, *Richard Koch*, *Ernst Simon* a *Eduard Strauss*.⁹ Smrt rabína Nobela znamenala pro Fromma velkou ztrátou. Považoval ho za velkého Žida, který dokázal bez jakéhokoliv rozporu spojit svazující židovskou identitu s humanistickou tradicí v básnictví a ve filosofii. Tím průkopnický ovlivnil Frommovu cestu k jeho vlastní identitě.¹⁰

Dalším významným učitelem při hledání identity byl pro Fromma rabín *Dr. Salman Baruch Rabinkow*.¹¹ Rabinkow dokázal kombinovat tradiční židovské studium talmudu s moderní kulturou.¹² Z jeho humanistického pohledu na židovství přejal Fromm antropologickou volbu vidět člověka v jeho schopnosti biofilie, lásky, autonomie, produktivní orientace, dobra, humanity, svobody, schopnosti sebezdokonalování pomocí vlastní samostatnosti, lásky k bližnímu prostřednictvím lásky k sobě.¹³ Humanistická životní praxe je podle Fromma v tvořivém, život milujícím a na bytí orientovaném charakteru člověka, který určuje ekonomickou, společenskou, kulturní, politickou, duchovní a duševní strukturu. Člověk si musí udržovat odstup od neproduktivního, nekrofilního a na Mít orientovaného charakteru kapitalistické životní praxe.¹⁴ „*Jen na základě negující praxe lze zažít ono Tvůrčí a původní.*“ Fromm prostřednictvím své náboženské životní praxe rozlišoval *produktivní a neproduktivní, biofilní a nekrofilní, Mít a Být*.¹⁵

Později Fromm přešel od ortodoxního židovství k ateistickému humanismu. Sám to nazýval svým *hříšným pádem* v roce 1926.¹⁶ Tím, že byl neposlušný jako Adam a Eva nedošel zkázy, ale naopak vykročil

⁹ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 25.

¹⁰ Tamtéž, s. 27.

¹¹ Tamtéž, s. 28.

¹² Tamtéž, s. 29.

¹³ Tamtéž, s. 30.

¹⁴ Tamtéž, s. 31-32.

¹⁵ Tamtéž, s. 32.

¹⁶ Tamtéž, s. 33.

do vlastního života. Byl přesvědčen, že kontinuita mezi učením jeho židovských učitelů a jeho názory nebyla přerušena.¹⁷

V roce 1918 složil Fromm maturitní zkoušku a začal studovat práva ve Frankfurtu. Brzy však změnil názor a odešel do Heidelbergu studovat sociologii, psychologii a filozofii.¹⁸ Mezi jeho učitele patřili mj. i *Albert Weber*, *Karl Jaspers* nebo *Heinrich Rickert* (představitel filozofie hodnot). Pro Fromma byla filozofická tradice důležitá, jen když se zabývala člověkem jako jednající bytostí. Za nejdůležitější filozofy považoval *Aristotela*, *Spinozu* a *Marxe*. Fromm považoval normy a hodnoty za stanoviska a postoje stejně jako *Aristoteles*, *Tomáš Akvinský* a *Spinoza*.¹⁹

Zájem Fromma se brzy soustředil na psychologii a sociální psychologii. Neupíral filozofii její vlastní hodnotu, ale uvedl ji do vztahu k psychoanalýze. Obsah a způsob myšlení člověka, míra rozumu nebo abstrakce je určována nevědomím. *Psychoanalýza* ovlivnila nejen Frommův postoj k filozofii, ale i změnu jeho sociologického myšlení na sociálně psychologické. Poprvé se s psychoanalýzou setkal u *Friedy Reichmannové*, které v roce 1924 otevřela „*therapeutikum*“, kde se praktikovala Freudova psychoanalýza.²⁰ Později bylo *therapeutikum* přejmenováno na *torapeutikum* – místo, kde se analyzovalo *pro ortodoxní židovství*. Psychoanalýza díky zpětné vazbě náboženské praxe ovlivnila Ericha Fromma i Friedu Reichmannovou tím způsobem, že se ortodoxně rituálnímu náboženství odcizili a židovské ortodoxie se zřekli.²¹

Ve svém náboženském vývoji se Fromm nejprve na počátku 20. let vlivem názorů *Rabinkowa* i *Cohena* odklonil od sionismu. Později se vlivem *Nobela* stal členem sionistického hnutí mládeže. Frommovi však vadila velká míra nacionalismu v sionismu. To se neshodovalo

¹⁷ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 34.

¹⁸ Tamtéž, s. 35.

¹⁹ Tamtéž, s. 36.

²⁰ Tamtéž, s. 37.

²¹ Tamtéž, s. 38.

s Cohenovo a Rabinkonowo humanistickou interpretací židovství a mesianismu. Fromm se natrvalo odklonil od sionismu, dokonce nedokázal sympatizovat se státem Izrael a zastával se práv Arabů. Frommovo seznámení se s buddhismem ze spisů *Georga Grimma* podstatně přispělo k jeho zřeknutí se představ a praktik židovské ortodoxie. Zaujal ho náboženský systém založený na racionalitě bez iracionální mystifikace a bez přijetí zjevení nebo autority.²²

Erich Fromm se roku 1926 oženil se svou terapeutkou *Friedou Reichmannovou*. Poté změnil svého psychoanalytika. O čtyři roky později se manželé rozešli. Nadále však zůstali přáteli.²³ Fromm měl v Berlíně svoji praxi a v roce 1930 byl zvolen mimořádným členem *Německé psychoanalytické společnosti*.²⁴ V roce 1931 Fromm onemocněl tuberkulózou a odjel se léčit do Davosu. *George Groddeck* spojoval Frommovo onemocnění s rozpadem jeho manželství. Groddeck silně ovlivnil Frommovu kritiku freudovské psychoanalýzy jako teorie a techniky zaměřené na patriarchální společenský systém.²⁵ Fromm do roku 1934 vykonával ortodoxní freudovskou praxi a uznával i Freudovu teorii pudů.²⁶

Roku 1933 Erich Fromm emigroval do USA, kde mu *Karen Horneyová* v Chicagu zajistila přednášky.²⁷ V New Yorku se Fromm seznámil s *Harrym Stackem Sullivanem*.²⁸ Sullivan založil v roce 1936 „*Washingtonskou školu psychiatrie*“. O dva roky později začal vydávat časopis „*Psychiatry*“, ve kterém publikoval i Erich Fromm. Od Sullivana převzal Fromm jeho „*teorii mezilidských vztahů*“ namísto Freudovy teorie pudů.²⁹ Hlavním bodem Frommovy kritiky je Freudův oidipovský komplex.³⁰ Rozpory v Newyorském institutu vyvrcholily odchodem *Karen*

²² FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 39.

²³ Tamtéž, s. 40.

²⁴ Tamtéž, s. 44.

²⁵ Tamtéž, s. 48.

²⁶ Tamtéž, s. 46.

²⁷ Tamtéž, s. 43.

²⁸ Tamtéž, s. 49.

²⁹ Tamtéž, s. 50.

³⁰ Tamtéž, s. 51.

Horneyové jako učitelky a výcvikové analytičky. *Horneyová* následně spolu s několika posluchači Institutu vytvořila a stala se děkankou nové *Asociace pro pokrok v psychoanalýze a Amerického institutu psychoanalýzy*. Čestnými členy těchto organizací se stal i Fromm se Sullivanem.³¹

Fromm spojoval psychologii a sociologii, individuální a společenské v samostatnou *analytickou sociální psychologii*. Fromm pracoval v letech 1930 až 1938 pro sociálně psychologické oddělení *Institutu pro sociální výzkum ve Frankfurtu*.³² V Institutu provedl první sociálně psychologický terénní výzkum. V něm dokázal, že politické přesvědčení (stranická příslušnost) může být odlišné od nevědomých motivů. Jen pohled do struktury charakteru ukáže to, co si člověk opravdu myslí, cítí a jak jedná. Tuto otázku vyvolal politický vývoj v Německu. Fromm se svými spolupracovníky v době před nástupem A. Hitlera vyhodnotil přes 600 dotazníků. Z nich vyplynulo, že dělníci, vychovaní v politických stranách a odborech, přes svoje revoluční vyznání nepředstavovali odpor proti autoritativnímu a diktátorskému režimu.³³ Tzv. „*interpretační dotazník*“ byl vyhodnocen psychoanalytickou (hermeneutickou) metodou – psychoanalytickým výkladem, interpretací slov a způsobem sebevyjádření. Určená psychická struktura byla přiřazena určitému charakterovému typu. V závěrech se pak vyhodnocovala shoda nebo neshoda vyjádřeného přesvědčení s nevědomou motivací.³⁴

Největší Frommův přínos je objev samostatné analytické sociální psychologie. Ve své disertaci *Židovský zákon, Příspěvek k sociologii Židovstva v diaspoře* se zabýval jednotou židovstva i přes ztrátu státu, území i vlastní hovorové řeči, bez církevního vzdělání. „*Společenským tmelem byla prodchnutost židovského společenství židovským zákonem*.”

³¹ SCHWARTZ, Joseph. *Dějiny psychoanalýzy*, s. 189.

³² FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 52.

³³ Tamtéž, s. 54.

³⁴ Tamtéž, s. 55.

*Tak mohlo Židovstvo diaspory žít dál uprostřed jiných národů, být uvnitř jejich světa a přece mimo něj.*³⁵

Během pobytu ve Spojených státech měl Fromm jako autor úspěch. Ten byl způsoben i tím, že tato země je zemí emigrantů a jejich dětí. Těmto lidem je Frommova psychoanalytická teorie o problematice odcizení a vykořenění v moderní psychice velmi blízká a aktuální. Moderní Amerika ve Frommovi viděla odborníka v problémech existence člověka. Přijetí Frommova díla zde bylo zcela odlišné než v Evropě. Evropu netížil problém emigrantů v takovém rozsahu jako právě Ameriku. O psychoanalýzu se zde zajímal jen úzký kruh inteligence. V Americe se psychoanalýza dotýkala lidí ze všech oblastí života. Je nutné také ocenit, že Fromm dokázal velmi působivě a přesně psát svá díla nejen v německém, ale i v anglickém jazyce.³⁶

V roce 1949 se Fromm přestěhoval do Mexico City, kde přednášel na *Lékařské fakultě Národní univerzity Mexika*. V Mexiku prožil více než 25 let svého života. V 50. a 60. letech byl Fromm psychoanalytikem a sociálním psychologem v Mexiku. Během těchto let zde seznamoval s psychoanalýzou psychiatry a psychology. Zároveň se aktivně angažoval ve Spojených státech jako kritik společnosti a politiky.³⁷ Spolu se svým přítelem *Davidem Riesmanem* (americký sociolog) se Fromm často zabýval politickými problémy – zejména studenou válkou.³⁸ V roce 1956 se Fromm podílel na založení *Mexické psychoanalytické společnosti*, která měla podpořit učení, bádání a rozvoj v oblasti psychoanalýzy v Mexiku.³⁹

³⁵ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 57.

³⁶ BURSTON, Daniel. *The Legacy of Erich Fromm*, s. 20.

³⁷ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 98.

³⁸ BURSTON, Daniel. *The Legacy of Erich Fromm*, s. 27.

³⁹ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 100.

V roce 1974 rozhodl Fromm přestěhovat se svojí třetí manželkou *Anis Freemanovou* do Švýcarska.⁴⁰ Dne 18. března 1980 Erich Fromm zemřel na následky dalšího srdečního infarktu.⁴¹

3 POJETÍ ČLOVĚKA

Fromm byl při své formulaci teorie člověka, dějin a svobody inspirován Freudem. Domníval se, že člověka definuje jen jeho svoboda, moment volby a rozhodování mezi dvěma způsoby života – orientací na vlastnění nebo orientací na bytí.⁴² Prostřednictvím životní praxe svých židovských učitelů učinil Fromm důležité poznání. Přirozené a tvůrčí v životě člověka lze uplatnit jen negací a odlišením se od všeobecně přijímaného. Tvořivost člověka však není spjata pouze s židovstvím, Fromm se s ní setkal i v psychoanalytické praxi a v nežidovské mystice.⁴³ Člověk se musí snažit negovat svoji životní praxi orientovanou na Mít pomocí tzv. produktivní praxe, orientované na Být.⁴⁴ Na základě své vlastní zkušenosti Fromm tvrdí, že negace, odloučení od samozřejmostí a přizpůsobování se dává člověku prostor pro tvořivost, původnost a osobitost.⁴⁵

3.1 Člověk

Každý jedinec je specifickým příkladem lidského druhu, je sám sebou se všemi zvláštnostmi lidské existence. Negativní stránkou lidského bytí je absence pudové regulace, kterou mají ostatní

⁴⁰ BURSTON, Daniel. *The Legacy of Erich Fromm*, s. 26.

⁴¹ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 117.

⁴² BLECHA, Ivan a kolektiv. *Filosofický slovník*, s. 147.

⁴³ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 9.

⁴⁴ Tamtéž, s. 10.

⁴⁵ Tamtéž, s. 11.

živočichové.⁴⁶ Člověk proto nerozpoznává své druhové příslušníky tak lehce. Člověk rozlišuje své druhové příslušníky zejména podle řeči, chování, oblečení. Proto si nedokáže uvědomit druhovou příslušnost s odlišnými lidmi a považuje je za cizince. „Právě lidské vlastnosti činí člověka nelidským.“⁴⁷ I když se člověk vymanil z pudového přizpůsobení přírodě, zůstal její součástí v odlišné formě než zvířata.⁴⁸ Ta se buď přizpůsobí okolnímu světu, nebo jako druh vymřou. Zvíře namísto okolí mění sebe samo. Člověk si uvědomuje sebe sama prostřednictvím rozlišování minulého, budoucího a symbolickým označováním předmětů i jednání. Svým rozumem chápe svět, má představivost. Jeho biologická slabost je zároveň důvodem rozvoje jeho specificky lidských vlastností. Sebeuvědomění, rozum a představivost člověka odlišují od zvířat. I když je součástí přírody a podléhá jejím fyzikálním zákonům, převyšuje všechnu ostatní přírodu. Je sám pro sebe i část celku.⁴⁹

Okamžikem narození se člověk ocitá v neurčité a nejisté skutečnosti. Jedinou jistotou je pro něj minulost a smrt.⁵⁰ Uvědomění si vlastní bezmocnosti v přírodě i ve společnosti činí z jeho existence nesnesitelné vězení. Člověk touží po osvobození spojením s ostatními lidmi, s vnějším světem. Odloučenost v něm vyvolává pocit úzkosti, bezmocnosti, neschopnosti, ale i studu a viny. V biblickém příběhu Adama a Evy není podstatou neposlušnost, ale sebeuvědomění si sebe sama, své odloučenosti a rozdílnosti, různosti pohlaví.⁵¹ Tento biblický příběh ukazuje základní vztah mezi člověkem a přírodou.⁵² „Vědomí lidské odloučenosti bez opětného spojení láskou je zdrojem studu, ale i pocitu viny a úzkosti.“⁵³ Pro člověka je samota nesnesitelná, a proto neustále hledá spojení a jednotu. Paradoxně hledá současně

⁴⁶ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 35.

⁴⁷ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*, s. 131.

⁴⁸ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 15.

⁴⁹ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 36.

⁵⁰ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 15.

⁵¹ Tamtéž, s. 16.

⁵² FROMM, Erich. *Strach ze svobody*, s. 27.

⁵³ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 17.

blízkost i nezávislost, jednotu s ostatními i svoji jedinečnost.⁵⁴ Velmi záleží na stupni jeho individualizace. Novorozenec s nevyvinutým jástvem cítí stále jednotu s matkou. Postupně má potřebu překonávat odloučenost jinak než přítomností matky. Stejně se chová člověk ve svém vztahu k přírodě. Vymaňuje se z jejích pout a odlučuje se od ní. Následně pak hledá novou cestu k úniku ze své odloučenosti.⁵⁵ Zvolit může jednotu se světem prostřednictvím lásky a tvořivosti. Druhou možností je volba jiného druhu jistoty, kterým svět člověka spoutá a opět ho zbavuje svobody a integrity jeho individuality.⁵⁶

Sebeuvědomění přináší člověku poznání vlastní bezmocnosti a konečnosti svého bytí – smrti. Je připoután ke svému myšlení i k tělu. Rozum je pro člověka současně požehnáním i prokletím. Neustále žije ve stavu nevyhnutelné nevyrovnanosti. Narozdíl od zvířete nežije svůj život podle vzoru svého druhu. Musí sám žít a řešit problém svého bytí, kterému nelze uniknout. Stále rozvíjí své chápání i rozum a snaží se stát pánem přírody a sebe samého. Neustále hledá nová řešení rozporu svého žití a přetváří svůj svět ke své spokojenosti. Pocit nespokojenosti vyvolává potřebu hledání nových řešení. Člověka nutí jít vpřed právě rozpor v jeho existenci. Toto úsilí není vrozené. Ztráta jednoty s přírodou je důvodem pro poznání neznámého a nalezení smyslu vlastní existence. Člověk se snaží nalézt novou harmonii, aby se zbavil prokletí své odcizenosti přírodě, svým druhům a sobě samému.⁵⁷

„Nezákladnějším existenciálním rozporem je rozpor mezi životem a smrtí.“⁵⁸ Vědomí nevyhnutelnosti smrti velmi ovlivňuje život člověka. Smrt je pro něj cizí, neslučuje se s jeho životní zkušeností. Pro samotný život je bezvýznamná, je jen danou skutečností. Pro vlastní lidský život znamená zničení. Fromm cituje Spinozu: *„Člověk dá za život vše, co má,“*

⁵⁴ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 79.

⁵⁵ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 18.

⁵⁶ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*, s. 22.

⁵⁷ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 37.

⁵⁸ Tamtéž, s. 38.

a „*moudrý nemyslí na smrt, ale na život.*“⁵⁹ Člověk se snaží tento rozpor vyřešit i pomocí křesťanské koncepce nesmrtelnosti duše. Tím popírá smrt jako konec lidského života. Smrtelnost člověka má v sobě i jiný rozpor. Člověk ve svém krátkém časovém období nedokáže plně uskutečnit všechny své lidské možnosti. To lze jen v případě, že věk člověka je identický s věkem lidstva.⁶⁰

3.2 Láska a agrese

Existenci člověka naplňuje dosažené spojení mezi osobami, splynutí s jiným člověkem – *láska*. Je nejzákladnější vášní a silou spojující lidstvo, rodinu a společnost.⁶¹ Principem dětské lásky je: „*Miluji, protože jsem milován.*“ Principem zralé lásky je: „*Jsem milován, protože miluji. Potřebuji tě, protože tě miluji.*“ Principem nezralé lásky je: „*Miluji tě, protože tě potřebuji.*“⁶² Pro Fromma je láska zralou odpovědí na problém existence.

Za jediný rozdíl mezi lidmi považuje Fromm jejich *lásku k životu* (biofilové) nebo *lásku ke smrti* (nekrofilové). Většinou se jedná o směs v různém poměru.⁶³ „*Destruktivita není s biofilii paralelní, ale je její alternativou. Láska k živému nebo láska k mrtvému je základní alternativou, před kterou stojí každá bytost. Nekrofilie roste tou měrou, jak je bráněno růstu biofilie. Člověk je biologicky vybaven schopností k biofilii, psychologicky však má alternativní možnost nekrofilie.*“⁶⁴

Nejhorší a nejnebezpečnější formou lidské orientace je právě láska ke smrti, zhoubný narcismus a symbioticky incestuální fixace. Podle Fromma tvoří spojení těchto tří orientací tzv. *syndrom rozpadu*,

⁵⁹ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 38.

⁶⁰ Tamtéž, s. 38.

⁶¹ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 24.

⁶² Tamtéž, s. 45.

⁶³ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 38-40.

⁶⁴ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*, s. 359.

který nutí lidi ničit jen pro zkázu a nenávidět jen pro nenávisť. Opakem syndromu rozpadu je *syndrom růstu*. Tvoří ho láska k životu, láska k člověku a nezávislost. Málokdy jsou tyto syndromy u člověka plně vyvinuty. Je na rozhodnutí každého člověka, zda si zvolil cestu směrem k životu nebo směrem ke smrti.⁶⁵

Láska pomáhá člověku překonat pocit odloučenosti. Neohrožuje přitom jeho celost a individualitu. V lásce zůstávají po vzájemném splynutí stále dvě osoby.⁶⁶ Člověk jedná a chápe svět rozumem i láskou. Rozumem aktivně proniká k podstatě objektu. Prostřednictvím lásky dokáže tomuto objektu porozumět. Láska i rozum jsou různé, ale neoddělitelné formy chápání světa. Láska je cit, kterého je schopný dosáhnout každý člověk. Není to ale snadné. Láska totiž tkví v produktivnosti – je *produktivní láskou*.⁶⁷ Láska je produktivní forma vztahu k sobě samému i k ostatním. Je plná odpovědnosti, péče, úcty, porozumění i přání růstu a rozvoje ostatních. V případě nedotčení osobnosti znamená intimní vztah mezi dvěma lidmi.⁶⁸ Láska je aktivitou neoddělitelnou od odpovědnosti.⁶⁹ Produktivní láskou je zejména *láska mateřská* se svou péčí, odpovědností a bezpodmínečností. Schopnost lásky plodí lásku.⁷⁰ Člověk cítí odpovědnost za milovaného člověka nejen fyzicky, ale i duševně. Základem produktivní lásky je práce, péče a odpovědnost za růst milované osoby. Podle Fromma je láska k lidstvu neoddělitelná od lásky k jednotlivci. Produktivně milovat člověka znamená milovat ho jako představitele lidstva. Bez lásky k lidstvu je i láska k jednotlivci povrchní. Láska musí kromě péče a odpovědnosti obsahovat i úctu a porozumění k milovanému člověku. Jinak se z ní stává jen touha po nadvládě a vlastnictví.⁷¹

⁶⁵ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 18-19.

⁶⁶ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 27.

⁶⁷ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 80.

⁶⁸ Tamtéž, s. 90-91.

⁶⁹ Tamtéž, s. 81.

⁷⁰ Tamtéž, s. 82.

⁷¹ Tamtéž, s. 83.

Podstatou lásky není přijímat, ale dávat.⁷² Lidé s neproduktivní orientací považují dávání jako své ochuzení. Pro lidi s produktivní orientací je dávání nejvyšším výrazem moci, který je naplňuje radostí. Dávání je výrazem jejich životnosti.⁷³

*„Láska je síla, která lásku vyvolává, impotence je neschopnost lásku vytvořit.“*⁷⁴ Schopnost lásky jako aktu dávání závisí na charakterovém vývoji jedince. Je nutná produktivní orientace – tzn. překonání závislosti, narcistické všemohoucnosti, získání důvěry ve vlastní lidské síly, spoléhání se na sebe sama.⁷⁵ Aktivní charakter lásky také obsahuje základní prvky všech forem lásky – péči, odpovědnost, úctu a znalost. Péče je nejviditelnější v mateřské péči o dítě. *„Láska je aktivní péče o život a růst toho, co milujeme.“*⁷⁶ Bez aktivní péče není láska.⁷⁷ Péče a starostlivost znamená i odpovědnost za sebe i své bližní. Důležitá je i úcta - schopnost vidět člověka takového jaký je, v celé jeho jedinečnosti.⁷⁸ Láska k jinému znamená spojení bez omezení jeho jedinečnosti. Podmínkou existence úcty je svoboda a vlastní nezávislost. Základem úcty, péče i zodpovědnosti je znalost. Všechny tyto formy – péče, odpovědnost, úcta a znalost – se vzájemně doplňují. Základní potřeba člověka splynout s jinou osobou je spojená i s jeho přáním poznat tajemství člověka.⁷⁹ Láska jediná umožňuje poznávat tajemství člověka pomocí aktu spojení. *„V aktu lásky, sebedávání, v aktu pronikání jiného člověka nacházím sám sebe, objevuji sám sebe, objevuji nás oba, objevuji člověka.“*⁸⁰ Toto poznání nelze dosáhnout jen myšlením, ale aktem lásky, který překračuje meze myšlení a slov. Myšlenkové poznání (psychologické) je nutné

⁷² FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 28.

⁷³ Tamtéž, s. 29.

⁷⁴ Tamtéž, s. 31.

⁷⁵ Tamtéž, s. 31.

⁷⁶ Tamtéž, s. 32.

⁷⁷ Tamtéž, s. 32.

⁷⁸ Tamtéž, s. 33.

⁷⁹ Tamtéž, s. 34.

⁸⁰ Tamtéž, s. 36.

pro plné poznání v aktu lásky. Jen objektivní znalost sebe i druhé osoby umožňuje poznat skutečný obraz člověka.⁸¹

Fromm rozlišuje ve své knize *Umění milovat* základní druhy lásky. Jedná se zejména o *lásku mateřskou, otcovskou, bratrskou, erotickou a sebelásku*.

Mateřská láska je nepodmíněná, bezpodmínečná a splňuje nejhlubší touhu dítěte i každého člověka.⁸² Člověk touží po mateřské lásce v dětství i v dospělosti. Matka narozdíl od otce představuje domov, přírodu, půdu a moře. *Otcovská láska* je naopak podmíněná. Představuje svět myšlení, lidských výrobků, zákona, pořádku, kázně, cestování a dobrodružství. „Miluji tě, protože plníš má očekávání, protože konáš svou povinnost, protože jsi jako já.“⁸³ V otcovské lásce je hlavní ctností poslušnost a hlavním hříchem neposlušnost. Kladnou stránkou je její podmíněnost, možnost udělat něco pro její získání, není nekontrolovatelná jako mateřská láska. Ideální průběhem *mateřské lásky* je nechat dítě dospět, nenakazit ho svými obavami a učinit jej nezávislým, schopným se oddělit. *Otcovská láska* je trpělivá a shovívavá, pomáhá dětskému sebevědomí růst a stát se vlastní samostatnou autoritou. Člověk se tak dostává do stádia, že je sám sobě matkou a otcem, vlastní mateřské i otcovské vědomí.⁸⁴ Člověk si vybuduje mateřské vědomí svojí vlastní schopností k lásce a otcovské vědomí pomocí svého rozumu a soudnosti. Vyvrálý člověk dokáže milovat mateřským i otcovským vědomím. Vzniklá syntéza je podle Fromma základem duševního zdraví a podmínkou dosažení zralosti.⁸⁵

Láska je kromě vztahu k určité osobě i postojem, orientací charakteru, který určuje spřízněnost se světem jako celkem. Láska pouze k jednomu člověku je pouze symbiotickým připoutáním nebo sobectvím.

⁸¹ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 36.

⁸² Tamtéž, s. 45.

⁸³ Tamtéž, s. 46.

⁸⁴ Tamtéž, s. 47.

⁸⁵ Tamtéž, s. 48.

Lásku představuje schopnost, nikoliv objekt. Láska je aktivitou a silou duše.⁸⁶ Láska k jednotlivci je neoddělitelná od lásky k bližnímu.⁸⁷

Láska bratrská je smysl pro odpovědnost, péče, úcta, znalost a přání pomáhat. Přesně podle Bible - „*Miluj svého bližního jako sebe samého.*“⁸⁸ Za bratrskou lásku se považuje nevýlučná láska ke všem lidem. V bratrské lásce jsou všichni jednotou, mají společné lidské jádro. Povrchní znalost jiného člověka ukazuje jen rozdíly, zatímco proniknutí k jádru ukazuje společnou identitu, bratrství.⁸⁹

*„Člověk může opravdu rozumět cizinci, když sám byl úplným cizincem. Být cizincem však znamená být doma v celém světě. Tyto dvě věci patří dohromady. Pokud naopak nejsem cizincem ve vlastní zemi a vůbec v určité zemi, pak nejsem doma ve světě. Jsem-li však doma v celém světě, pak jsem cizincem zde, a přece nejsem cizincem nikde.“*⁹⁰

Bratrská i mateřská láska nejsou omezeny na jednu osobu narozdíl od *lásky erotické*. Ta je touhou po splynutí s druhým člověkem. Je považována za nejklamnější formu lásky.⁹¹ Překonat odloučenost lze fyzickým spojením, společnými zájmy i soužitím bez zábran. Časem však dochází k probádání dané osoby a ta ztrácí na významu. Člověk pak hledá lásku u nové cizí osoby, která se však časem opět změní v důvěrně známého člověka. To je zážitek zamilování, který časem ztrácí svoji intenzitu a člověk touží po nové a nové lásce. Toto přání často souvisí i s klamností pohlavní touhy, která směřuje ke splynutí i uvolnění bolestného napětí.⁹² Pohlavní touha je stimulována různými zdroji – úzkostí ze samoty, marnivostí, láskou a snahou zničit nebo ublížit. Tato fyzická touha po jiné osobě v mnoha lidech vyvolává mylnou představu,

⁸⁶ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 49.

⁸⁷ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 63.

⁸⁸ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 50.

⁸⁹ Tamtéž, s. 50.

⁹⁰ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*, s. 118.

⁹¹ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 55.

⁹² Tamtéž, s. 56.

že se jedná o lásku. Láska je samozřejmě spjata s pohlavním spojením, ale také s něžností. Zamilovanost dvou osob a neschopnost cítit lásku k jiným je jen sobectvím, nikoliv láskou.⁹³ Erotická láska v druhém člověku miluje celé lidstvo. Je exkluzivní, protože může dojít ke splynutí pouze s jedním člověkem, vylučuje lásku k jiným pouze v erotickém splynutí, nikoliv ve smyslu bratrské lásky. Člověk musí v erotické lásce milovat z podstaty svého bytí. Zároveň musí prožívat druhého člověka v podstatě jeho bytí.⁹⁴ Podle Fromma je erotická láska individuální přitažlivostí i aktem vůle.⁹⁵

Fromm považuje za ctnost milovat bližního i sebe samého, protože obě osoby jsou lidskými bytostmi. *Sebelásku* a lásku nelze oddělovat, neboť láska k sobě samému je pevně spojená s láskou k jinému člověku. Láska je nedělitelná ve vztahu mezi objekty a vlastní osobou. Podle Fromma je pravá láska tvůrčí silou, plnou péče, úcty, odpovědnosti a poznání. Považuje lásku za aktivní úsilí o růst a štěstí milovaného člověka. Láska k jednomu člověku je zároveň láskou k člověku jako takovému.⁹⁶ Člověk schopný tvůrčí lásky miluje i sám sebe. Dokáže-li milovat jen ty ostatní, není schopen lásky. Sobecký člověk pociťuje radost jen bráním, nikoliv dáváním. Nemá zájem o druhé, vše posuzuje z hlediska užitku, není schopen milovat. Sobeckost a sebeláska jsou nejsou stejné. Naopak je lze považovat za protiklady. Sobecký člověk sám sebe nenávidí, nemá dostatek tvůrčí síly, je zklamaný a nešťastný.⁹⁷ Největší zkušenost skutečné lásky předá dětem pouze matka se skutečnou sebeláskou, která dokáže milovat sebe sama.⁹⁸

Náboženskou formou lásky je *láska k bohu* - potřeba člověka překonat odloučenost a dosáhnout spojení.⁹⁹ Povaha lásky k bohu závisí

⁹³ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 57.

⁹⁴ Tamtéž, s. 58.

⁹⁵ Tamtéž, s. 59.

⁹⁶ Tamtéž, s. 61.

⁹⁷ Tamtéž, s. 62.

⁹⁸ Tamtéž, s. 64.

⁹⁹ Tamtéž, s. 65.

na poměrné váze matriarchální a patriarchální stránky náboženství. Patriarchální znamená milovat přísného a spravedlivého otce, který odměňuje a trestá. Matriarchální znamená milovat boha jako všeobjímající matku.¹⁰⁰ Nejen matriarchální a patriarchální aspekt lásky k bohu určuje povahu této lásky, ale i stupeň zralosti jednotlivce a jeho lásky k bohu.¹⁰¹ Fromm považuje pojem boha za historicky podmíněný pojem, který vyjadřuje lidský zážitek vyšších sil, touhu po pravdě a jednotě v určitém historickém období.¹⁰²

Fromm pro lásku a manželství v jeho současnosti používá výraz *spřežení*. Za ideální a šťastné manželství se totiž považuje hladce fungující spřežení, což připomíná hladce fungujícího zaměstnance. Jde vlastně jen o soužití lidí sobě si cizích, kteří k sobě mají tolerantní vztah a chovají se slušně. Toto soužití jako útočiště před samotou je mylně označováno za lásku. Tomuto spolčení předcházela po první světové válce koncepce lásky. Jejím nejdůležitějším úkolem bylo sexuální uspokojení. Jeho nedostatek byl důvodem nešťastných manželství.¹⁰³ Láska zde byla podmiňována pohlavní radostí. Skutečnost je však opačná. Pohlavní štěstí je výsledkem lásky. Na základě mnoha psychoanalytických studií je dokázáno, že příčinou frigidity žen či impotence mužů není nesprávná technika pohlavního styku, ale psychické zábrany. Těmi mohou být různé druhy strachů nebo nenávisti ke druhému pohlaví. Odstraněním těchto problémů se člověk opět stává schopným milovat a vyřeší se tím i jeho sexuální problémy.¹⁰⁴

V moderní západní společnosti dochází k rozkladu lásky (patologii). Láska je považována za vzájemné pohlavní ukojení a spolupráci kolektivu i útočiště před samotou. Podmínkou *neurotické lásky* je připoutání

¹⁰⁰ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 68.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 69.

¹⁰² Tamtéž, s. 73.

¹⁰³ Tamtéž, s. 86.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 87.

jednoho nebo obou partnerů k jednomu rodiči. Neustále tak hledají dětskou spřízněnost i v dospělosti. Tato citová nezralost může vést k poruchám společenské účinnosti jednotlivce nebo nepříznivě ovlivnit důvěrné osobní vztahy.¹⁰⁵ Neurotická láska má i formu projektivního mechanismu - člověk se nezabývá vlastními nedostatky, ale nedostatky partnera. Setkání dvou takto zaměřených lidí vytváří vztah vzájemné projekce. To vylučuje vyřešení vzniklých problémů. Další možnou projekcí je projekce problémů do dětí. Jde o snahu promítnout vlastní existenční problémy do problémů dětí – dát svému životu smyslu jejich pomocí.¹⁰⁶ Další iluzí o lásce je, že je bezkonfliktní. Většina existujících sporů jsou však jen pouhým pokusem vyhnout se skutečným rozporům. Skutečné spory nejsou destruktivní, neboť vyjasní situaci, posilují a umoudřují její účastníky.¹⁰⁷

Častou formou pseudolásky je *zbožňující láska*. Člověk si promítá vlastní odcizené síly do milované osoby, kterou považuje a uctívá jako nejvyšší dobro. Tím se ale v milované osobě sám ztrácí. Tento obdiv nutně dříve či později dojde ke zklamání, po kterém dochází k hledání nové modly.¹⁰⁸ Charakteristické pro tuto lásku je intenzita a náhlost milostného prožitku. Namísto hluboké lásky se však jedná pouze o zoufalství zbožňovatele. Setkání dvou takto zaměřených osob lze nazvat „*folie a deux*“ – *šílenství ve dvou*.

Sentimentální láska je prožívána pouze ve fantazii a není spojena se vztahem ke skutečné osobě. Jedná se například o uspokojení z filmových příběhů, písniček apod. Mnohdy je to jediný možný způsob prožívání lásky. Sentimentální láska je oproštěna od umístění v čase.¹⁰⁹

Podmínkou lásky je navázání vztahu mezi dvěma osobami z centra jejich existence, z prožívání sebe sama. Jen tato centrální zkušenost

¹⁰⁵ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 92.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 98.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 99.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 96.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 97.

ukazuje lidskou realitu, živost a základ lásky. Láska není klidné útočiště, ale neustálý pohyb, růst, radost i smutek. Jde v ní o prožívání se dvou osob z podstaty jejich existence. Naproti tomu automaty nedokáží milovat jiné a ani boha. Rozklad lásky k bohu je na stejné úrovni jako rozklad lásky. Nejde o náboženskou renesanci, ale regresi k modlářskému pojetí boha a transformaci lásky k bohu do vztahu, přizpůsobenému odcizené struktuře charakteru. Lidé postrádají zásady a víru, touží pouze po cestě vpřed a spoléhají se na pomoc otce či matky.¹¹⁰

Problémem lásky je také samotná praxe umění milovat. Milování je osobní zážitek, na který není návod. V každém umění je důležitá kázeň.¹¹¹ Moderní člověk dokáže udržet kázeň v zaměstnání, ale poté touží ve svém rutinním životě po uvolnění a lenosti. Bez kázně je lidský život roztříštěný, chaotický a nesoustředěný. Dalším předpokladem umění milovat je schopnost soustředění. Kultura nutí lidi dělat mnoho věcí současně, a to přímo nabádá k nesoustředění a k rozptýlenosti v životě.¹¹² Stejně důležitá je i trpělivost. Moderní průmyslová doba podporuje rychlost a ztotožňuje ekonomické a lidské hodnoty. Člověk není stroj a neumí nakládat s volným časem. Nezbytná je také i nejvyšší naléhavost čili motivace k dosažení umění.¹¹³ Stát se mistrem v umění milovat znamená začít cvičit kázeň, soustředění a trpělivost ve všech oblastech života.¹¹⁴ Člověk musí dodržovat kázeň z vlastní vůle a postupně jí přivykat.¹¹⁵ Důležité je dosáhnout soustředění ve všech oblastech činnosti. Plně se oddat aktuálnímu konání, vyhýbat se nepravým rozhovorům i špatné společnosti. Zejména pokud se jedná o destruktivní lidi, kteří mají na člověka zhoubný a skličující vliv.¹¹⁶

¹¹⁰ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 100.

¹¹¹ Tamtéž, s. 103.

¹¹² Tamtéž, s. 104.

¹¹³ Tamtéž, s. 105.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 106.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 107.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 108.

Je nutné umět ve vztahu k jiným lidem umět opravdově naslouchat. Každá soustředěná činnost člověka vzpružuje a nesoustředěná činnost ho naopak unavuje. Pomocí soustředění člověk žije plně v přítomnosti.¹¹⁷ Člověk se naučí soustředění, když se stane citlivým sám k sobě. Je to stav uvolněné bdělosti, kdy nemyslí na věci kolem sebe, ale přesto je vnímá.¹¹⁸ Nesmí se podávat únavě či depresi, ale naopak hledat příčinu tohoto svého stavu.¹¹⁹

Pro umění milovat je hlavní podmínkou překonání vlastního narcismu. Jeho opakem je objektivita neboli schopnost vidět lidi i věci takové, jaké jsou.¹²⁰ K dosažení objektivnosti a používání rozumu člověk dospěje pokud získá *pokoru* a zbaví se svých dětinských snů o vševědoucnosti a všemohoucnosti.¹²¹ Cílem života musí být dosažení pokory a objektivity, a tím i lásky. Pro umění milovat je nezbytné úsilí o objektivitu a rozlišování vlastní představy od skutečné reality. Získaná schopnost rozumu a objektivity ke všem lidem, používaná v každodenním životě, je cestou k umění milovat. Schopnost milovat je podmíněna absencí narcismu a incestního připoutání k matce a k rodu, ale i schopností růst, tvůrčí orientací ke světu a k sobě samému. K tomu je důležitá *víra*. „*Praxe lásky vyžaduje praxi víry.*“¹²²

Důležitým prvkem pro praktický výkon umění milovat je vnitřní aktivita – tvůrčí využití vlastních sil. Lásky vyžaduje neustálou aktivitu, pouze spánek má nárok na neaktivnost.¹²³ Tvůrčí síla člověka musí působit ve všech jeho činnostech, nejen v lásce. Nelze činnosti rozdělit na tvůrčí a netvůrčí. Člověk musí být tvůrčí ve všech oblastech, a pak je tvůrčí i v lásce.

¹¹⁷ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 109.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 110.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 111.

¹²⁰ Tamtéž, s. 113.

¹²¹ Tamtéž, s. 114.

¹²² Tamtéž, s. 115.

¹²³ Tamtéž, s. 121.

Láska k blízkým a láska k cizím lidem se vzájemně podmiňují. Lidské vztahy jsou převážně vedeny zásadou slušnosti.¹²⁴ Praxe lásky nutně musí rozlišit slušnost od lásky.¹²⁵ Aby člověk dosáhl umění milovat, musí si cenit sám sebe.¹²⁶ Člověk nesmí sloužit stroji, potřebuje podílet se na zkušenosti, na práci i na zisku. Společnost nesmí odlučovat milující povahu člověka od jeho společenské existence, ale dovolit mu s ní splynout. Každý společenský řád vylučující vývoj lásky je určen k zániku, protože si vytváří rozpor se základní potřebou lidské přirozenosti. Fromm považuje lásku za nejzákladnější a nejskutečnější lidskou potřebu. Společnost, která lásku potlačuje, je nutné vystavit kritice.¹²⁷

Fromm u člověka rozlišuje dva rozdílné typy agrese. Prvním typem je *benigní agrese* (obranná), kterou má člověk společnou se zvířaty. Benigní agrese pomáhá člověku přežít a trvá jen po dobu jeho ohrožení. Naopak *maligní agrese* je specifická právě pro člověka. Je plná krutosti a destruktivity. Slouží člověku pouze k uspokojení jeho žádostivosti a touhy.¹²⁸ Člověk jako jediný z živočišné říše pociťuje uspokojení ze zabíjení bez důvodu.

3.3 Svoboda

Fromm se také zabýval významem svobody pro moderního člověka. Byl přesvědčen, že svobodu lze pochopit jen na základě rozboru celkové struktury charakteru moderního člověka. Dynamika společenského procesu je spojena s dynamikou psychologických procesů jedince. Pro pochopení jedince je zároveň nutné vzít v úvahu kulturu,

¹²⁴ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 122.

¹²⁵ Tamtéž, s. 123.

¹²⁶ Tamtéž, s. 125.

¹²⁷ Tamtéž, s. 126.

¹²⁸ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*, s. 16.

kteřá ho utváří. Svoboda člověku přinř nezávislost a racionalitu, ale zároveň i izolovanost, úzkost a bezmocnost. Izolace se člověk může zbavit dvěma způsoby. Prvním způsobem je nov závislost a podřizenost. Jinou mořností pro člověka je realizovat pozitivn svobodu – prostřednictvím vlastní jedinečnosti a individuality.¹²⁹ I čtvrt století po vydání této myřlenky byl Fromm stále přesvědčen o její pravdivosti. lovk neustále trpí strachem ze svobody, úzkostí i ochotou být trvale automatem.¹³⁰

Za jedno z nejdůležitějších ohrořen člověka Fromm považuje pve ohrořen svobody – individuální i spoleensk. Touha po svobodě je podle něj biologickou reakcí lidského organismu. *„Svoboda je předpokladem pro pln rozvinut lidsk osobnosti, pocitu pohody a duřevnho zdrav. Ztratí-li člověk svobodu, zmrz ho to a onemocní.“*¹³¹ V prubhu djn se lidé domnívali, že k získání svobody jednotlivce sta odstranit vnjř nadvládu. Po 1. svetov válce se zdálo, že svoboda zvítězila. Avřak následující prubh událostí v Německu tuto iluzi rychle vyvrátil.¹³² Fromm považuje za velmi vstiřnou formulaci Johna Deweye: *„Vřnou hrozbu pro nař demokracii není existence cizích totalitárních stt, ale totalita v nařch vlastních osobních postojích, v nařch vlastních institucionálních podmínkách, které daly v cizích zemích zvítězit vnjř autorit, disciplíně, uniformit a závislosti na Vdci, bitevní pole je tudř zde – v nás samých a v nařch institucích.“*¹³³

Za podmínku lidsk kultury považuje Fromm pve biologickou slabost člověka - nedostatek instinktivního vybaven.¹³⁴ Individuln růst člověka je stejne rozporupln jako růst lidsk svobody. Je procesem rostoucí síly a integrace, ovládání přrody, narůstající moci lidského rozumu i solidarity mezi lidmi. Souasn vřak vzrůstá izolovanost,

¹²⁹ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*, s. 7.

¹³⁰ Tamtř, s. 9.

¹³¹ FROMM, Erich. *Anatomie lidsk destruktivity*, s. 201.

¹³² FROMM, Erich. *Strach ze svobody*, s. 13.

¹³³ Tamtř, s. 14.

¹³⁴ Tamtř, s. 27.

nejistota, pochybnost o vlastním smyslu života i o roli člověka ve vesmíru. Tato skutečnost vyvolává v životě člověka stále větší pocit bezmocnosti i bezvýznamnosti. Nevyváženost vývoje růstu síly a individualizace jsou příčinou konfliktů v lidských dějinách.¹³⁵

Svoboda v moderní kultuře má dvojznačný význam. Existuje v ní rostoucí nezávislost člověka na vnějších autoritách a zároveň stále větší izolovanost a pocit individuální bezvýznamnosti i bezmocnosti.¹³⁶ Podle Fromma „*struktura moderní společnosti působí na člověka dvojitým způsobem: jedinec se stává nezávislejší, soběstačnějším a kritičtějším, zároveň však izolovanějším, osamělejších a úzkostlivějším.*“¹³⁷

Antropologie a psychologie, kromě platných tvrzení o zákonech určujících lidské chování, musí určit reakce člověka na vlivy okolí, které vyplývají z jeho vlastností. Kultura je proměnlivá stejně jako přirozenost člověka. Reakce člověka na kulturu vyplývají ze zvláštních vlastností jeho přirozenosti.¹³⁸ Přizpůsobení se kultuře v rozporu s lidskou přirozeností vede k duševním a emocionálním poruchám. Protože člověk nedokáže změnit svoji přirozenost, je donucen ke změně poměrů ve společnosti. Je jedinečnou osobou, která specificky reaguje na vnější podmínky. Narozdíl od zvířat se nedokáže přizpůsobit vnějším podmínkám změnou své vlastní přirozenosti. Tato skutečnost odporuje dějinnému vývoji. Stejně tak člověk nemůže proti všem nevyhovujícím podmínkám bojovat. Vývoj člověka je určen jeho schopností přizpůsobit se, ale i přirozeně hledat lepší podmínky pro své vnitřní potřeby. Věda o člověku se zabývá lidskou přirozeností, pozorováním lidských reakcí na různé individuální a sociální podmínky. Předmětem zkoumání dějin a antropologie jsou reakce člověka na kulturní a sociální podmínky, odlišné od těch současných. Sociální psychologie provádí průzkum reakcí lidí uvnitř vlastní kultury. Lidská přirozenost se dá pozorovat jen v jejích zvláštních projevech

¹³⁵ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*, s. 28.

¹³⁶ Tamtéž, s. 29.

¹³⁷ Tamtéž, s. 62.

¹³⁸ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 22.

ve zvláštních situacích.¹³⁹ Studium souvislostí mezi orientací charakteru a společenskou strukturou je významné pro pochopení příčin formování charakteru i pro porozumění života dané kultury nebo společenské třídy. Podle Fromma je osobnost jedince formována vztahy mezi lidmi a determinována politickou i hospodářskou strukturou společnosti.¹⁴⁰

Produktivní orientace osobnosti je základním způsobem chování člověka, jeho vztahů k ostatním lidem, k sobě samému i k věcem. *„Produktivnost je schopnost člověka využít svých sil a uskutečnit možnosti, které v něm dřímají.“*¹⁴¹ K využití svých schopností potřebuje člověk svobodu, nezávislost, rozum a prožívání sebe sama jako ztělesnění svých vlastních schopností.

3.4 Modus Mít a modus Být

Fromm považoval rozlišování modu Mít a modu Být za rozhodující problém existence stejně jako rozdíl mezi láskou k živému a láskou k mrtvému. Z psychoanalytických údajů vyplývá, že: *„vlastnění a bytí jsou dva základní způsoby prožívání, respektive síly, které určují rozdíly mezi charaktery jednotlivců i mezi různými typy společenského charakteru.“*¹⁴² Podle Fromma je k dosažení plné humanizace člověka nutné přejít z orientace vlastnění na orientaci aktivity. Je třeba vyměnit sobectví a egocentrismus za solidaritu a altruismus.¹⁴³ Modus Mít a modus Být lze nalézt v běžných činnostech lidí jako je učení, vzpomínání, rozhovor nebo čtení. V učení lidé typu Mít nechtějí tvořit něco nového, ale snaží se udržet si v paměti naučenou látku a chránit své poznámky.¹⁴⁴ Člověk typu Být je přemýšlivý a má zájem o danou látku. Dokáže myšlenky nejen

¹³⁹ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 23.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 66.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 71.

¹⁴² FROMM, Erich. *Mít nebo být?*, s. 20.

¹⁴³ FROMM, Erich. *Umění být*, s. 9.

¹⁴⁴ FROMM, Erich. *Mít nebo být?*, s. 30.

přijímat, ale i na ně aktivně reagovat.¹⁴⁵ Vzpomínání může být pouhé mechanické spojování podobné pohledu na fotografii (modus Mít) nebo aktivní vybavování slov, myšlenek, obrazů a hudby (modus Být).¹⁴⁶ Vzpomínání lidí vlastnické orientace Fromm nazývá odcizenou pamětí.¹⁴⁷ V rozhovoru lidé s modem Mít trvají na obhajobě svého názoru a obávají se jeho ztráty. Lidé s orientací na Být na ničem nelpí, spoléhají se na svoji živost, schopnost vytvořit něco nového a reagovat na podněty. Ve čtení lidé s orientací na Být knihám rozumějí a přemýšlí o nich. Podstatný je i rozdíl mezi mít autoritu a být autoritou.¹⁴⁸ Ve víře je modus Mít vlastnictvím tvrzení bez racionálního důkazu.¹⁴⁹ Víra v modu Být znamená vnitřní orientaci, postoj člověka. Člověk víru nevlastní, on v ní je.¹⁵⁰ Láska v modu vlastnění omezuje a utlačuje objekt své lásky.¹⁵¹

Modus Mít má svůj základ v soukromém vlastnictví – ve snaze mít majetek a udržet si ho. Tento způsob vlastnění vylučuje ostatní lidi a soustřeďuje se pouze na snahu udržet si a využít svůj majetek. Jde o vztah subjektu a objektu. Problém je, že ani jeden z nich není trvalý – může být zničen.¹⁵² Člověk zakládá sebe a svoji identitu na vlastnictví – na Mít.¹⁵³

Každý živý tvor má tendenci vyvíjet se v souladu s vlastní přirozeností. Úsilí, které směřuje proti tomuto růstu, vyvolává odpor. Existují různé formy odporu – otevřený, úspěšný, přímý a aktivní, nebo nepřímý, neúčinný a nevědomý. Během vývoje je jedinec často nucen se vzdávat svých skutečných přání a zájmů. Místo nich jsou mu vnucována cizí vůle jako vzor společenského myšlení a cítění. Společnost i rodina mají stejný problém: „*Jak zlomit vůli člověka,*

¹⁴⁵ FROMM, Erich. *Mít nebo být?*, s. 31.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 32.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 33.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 36.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 39.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 40.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 42.

¹⁵² Tamtéž, s. 63.

¹⁵³ Tamtéž, s. 64.

*aniž by si to uvědomil?*¹⁵⁴ Řešením je proces poučování, podplácení, trestů a vhodné ideologie. Pak lze dosáhnout i toho, že lidé si vůbec neuvědomují tuto manipulaci s jejich vůlí. Dokonce věří, že jednají podle vlastní vůle.¹⁵⁵

Společnost se nejvíce snaží potlačovat sexuální touhy, protože se jedná o ostře vyhraněný a obtížně manipulovatelný přirozený pud člověka. Prostřednictvím hanobení sexu se společnost (i církve) snaží nejen potlačit sex, ale zejména zlomit lidskou vůli. Pouze v tzv. primitivních společenstvích neexistují žádná sexuální tabu. Důvodem je soužití společenství bez vykořisťování a nadvlády. *„Pro tyto skupiny, neorientované na majetek, je sexuální spokojené užívání výrazem bytí, nikoliv následkem sexuálního vlastnictví.“*¹⁵⁶ Neznamená to ale, že by se současná společnost měla vrátit k primitivní společnosti. Musí nalézt nové formy nevlastnění a nezávislosti na vlastnění. Sexuální touha patří mezi výrazy nezávislosti. Objevuje se již v brzkém stádiu vývoje dítěte. Je odsuzována, a tím je v dítěti vzbuzován pocit viny. *“Pouze dosažení vnitřní nezávislosti vede ke svobodě a končí s potřebou neplodné revolty. Tabu vyvolávají sexuální posedlosti a perverze, ale sexuální posedlosti a perverze nevytvářejí svobodu.“*¹⁵⁷

Podle Ericha Fromma způsobuje cizí zasahování do vývojového procesu dítěte i dospělého základ duševních poruch, zejména destruktivity. Svoboda znamená svobodu člověka růst a vyvíjet se v souladu se zákony struktury lidské existence. Podstatou štěstí jedince vlastnického typu Mít je nadřazenost nad ostatními. Naopak podstatou štěstí u modu Být je láska, sdílení a dávání.¹⁵⁸

Modus vlastnění je velmi posílen také řečí. Pojmenování osoby ji činí trvalou a nezničitelnou stejně jako podstatná jména láska, hrdost

¹⁵⁴ FROMM, Erich. *Mít nebo být?*, s. 64.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 64.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 65.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 65.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 66.

a radost. Pojmenování věcí je zavádějící, protože věci jsou procesy energie. Ta vytváří vzruchy v těle člověka. Nejedná se však o vjemy konkrétních věcí, ale pouze o vjemy vložené do člověka kulturou. Dalším důvodem touhy mít je biologicky daná touha žít. Tělo se neustále snaží o nesmrtelnost i navzdory jisté smrti. Příkladem jsou mumifikace faraónů nebo poslední vůle, zanechané dědicům.¹⁵⁹ Existenční vlastnění naopak vyplývá z lidské existence. Jedná se o snahu udržet se při životě. Toto vlastnění narozdíl od vlastnění charakterologického není v konfliktu s bytím.¹⁶⁰

Modus Být se vztahuje na lidské zážitky a zkušenosti, zatímco *modus Mít* se vztahuje na věci.¹⁶¹ *Modus Být* je založen na nezávislosti, svobodě a existenci kritického rozumu. Jeho podstatou je i vnitřní aktivita, tvořivé užívání vlastních lidských sil. Prožitky však nelze vyjádřit slovy, protože zážitky jsou pouhou myšlenkou. „*Bytí je slovy nepopsatelné a sdělitelné jen spoluprožíváním zážitku.*“¹⁶² V *modu Mít* je základem mrtvé slovo, v *modu Být* pak živý a nepopsatelný zážitek.¹⁶³

Fromm také rozlišil aktivitu na odcizenou a neodcizenou. V odcizené aktivitě je člověk činný vlivem vnějších nebo vnitřních sil.¹⁶⁴ Neodcizená nebo také tvořivá aktivita je proces prožívání sebe sama jako subjektu vlastní aktivity.¹⁶⁵ „*Cesta k bytí závisí na proniknutí pod povrch skutečnosti a na jejím pochopení.*“¹⁶⁶ Fromm považuje oba existenční způsoby – *Mít* (vlastnění) i *Být* (bytí) – za možnosti lidské přirozenosti.¹⁶⁷

¹⁵⁹ FROMM, Erich. *Mít nebo být?*, s. 67.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 70.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 71.

¹⁶² Tamtéž, s. 72.

¹⁶³ Tamtéž, s. 72.

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 73.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 74.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 80.

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 81.

4 PSYCHOANALÝZA

Předmětem psychoanalýzy jako prvního moderního psychologického systému je celá osobnost člověka. Jako první objevil tuto novou metodu Sigmund Freud. Pomocí analýzy volných asociací, snů, omylů a přenosových jevů činí soukromá fakta ze sebepoznání a introspekce veřejnými a znázornitelnými mezi analyzovaným a analytikem. Psychoanalytická metoda má přístup k pozorování nepřístupných jevů. Zároveň odhaluje mnoho emocionálních zkušeností potlačených v nevědomí. Hlavním předmětem psychoanalytické metody se stává neurotický charakter. Freud vytváří základy vědy o charakteru – charakterologii.¹⁶⁸ Psychoanalýza je nejen vědou o průzkumu nevědomých duševních hnutí, ale i metodou ošetřování psychicky nemocných lidí. Je však i teorií odporu a potlačení, vědomí, předvědomí a nevědomí, přenosu, oidipovského komplexu a stupňů sexuálního vývoje člověka.¹⁶⁹

Zpočátku byla psychoanalýza jen odvětvím medicíny v léčení příznaků psychických nemocí.¹⁷⁰ Postupně si Freud i ostatní psychoanalytici uvědomili, že tyto příznaky jsou důsledkem potíží v životě. Jejich základem je neurotický charakter člověka.¹⁷¹ Narušení intelektuální a morální integrity člověka je příčinou narušení celé osobnosti.¹⁷² V psychoanalýze velmi záleží na stanovení jejího cíle. Cílem může být přizpůsobení, ale také optimální rozvoj schopností osobnosti a uvědomění si vlastní individuality. Psychoanalytik je nejen poradcem pro přizpůsobení, ale i lékařem duše člověka.¹⁷³

¹⁶⁸ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 30.

¹⁶⁹ CVEKL, Jirí. *Sigmund Freud*, s. 87.

¹⁷⁰ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 73.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 74.

¹⁷² Tamtéž, s. 79.

¹⁷³ Tamtéž, s. 81.

Psychoanalýza má za hlavní cíl poznání pravdy. Nejedná se však o subjektivní přesvědčení člověka o pravdě, ale skutečnou vnitřní pravdu v člověku.¹⁷⁴

Psychoanalýza se také snaží pomoci člověku získat nebo znovu získat svoji schopnost milovat. Láska však není omezena na jediného člověka, protože jinak to není opravdová láska.¹⁷⁵

4.1 Psychoanalýza a člověk

Fromm poukazuje na skutečnost, že západní kulturu charakterizuje hrdost na rozum, kterým lidé chápou a ovládají přírodu. Člověk má stále větší moc nad hmotou, ale v individuálním životě a ve společenských vztazích je ztracený a bezmocný. Ztratil nejen cíl, ale i sebe samotného.¹⁷⁶ Člověk je pánem přírody a zároveň otrokem strojů. Neví si rady se svým životem a s uvolněním vlastní produktivní síly.¹⁷⁷

Psychoanalýza má zásluhu na rozšíření vědění o člověku. Neumí však poradit způsob žití a způsob jednání. Ukazuje, že hodnotící soudy i etické normy jsou racionalizovaným výrazem iracionálních (nevědomých) přání a obav. Proto nemají objektivní platnost.¹⁷⁸ Je chybou, že se psychoanalýza snaží odtrhnout psychologii od problémů filosofie a etiky. Lidskou osobnost lze pochopit jen jako celistvého člověka – i s jeho smyslem bytí a potřebou norem žití. Freudův *homo psychologicus* je podle Fromma stejně neskutečnou konstrukcí jako *homo economicus* klasické ekonomie. K poznání člověka s jeho emocionálními a morálními konflikty je nutné chápat povahu hodnot a morálních konfliktů. Pokrok psychologie je třeba hledat v návratu k velké tradici

¹⁷⁴ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 84.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 93.

¹⁷⁶ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 7.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 8.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 9.

humanistické etiky. V ní je posláním člověka být sám sebou, což je podmíněné nutností pozorovat ho v celé jeho fyzicko-duševní celistvosti. Fromm se snaží potvrdit platnost humanistické etiky. Věří, že znalost lidské povahy vede k poznání lidské přirozenosti pramenů norem etického chování. Mravní soudy jsou trvalé vlastnosti člověka. Jejich přerušení znamená mentální a emocionální rozklad.¹⁷⁹

Charakterovou strukturu zralé a ucelené osobnosti označuje Fromm za produktivní charakter. *„Jestliže má mít člověk důvěru v hodnoty, pak musí znát sám sebe a svoje dobré a tvůrčí vlastnosti.“*¹⁸⁰

Člověk je sám, ale zároveň neexistuje mimo vztahy. Je jedinečnou entitou, která posuzuje svým rozumem a rozhoduje se sama. Nedokáže však žít bez vztahu k lidem. Jeho štěstí ovlivňuje pocit společné příslušnosti k lidem přítomným, budoucím i minulým. Naopak historické rozpory v životě člověka a společnosti nejsou nutnou součástí lidské existence. Jsou vytvořené člověkem, a proto jsou také řešitelné. Rozdíl mezi existenciálními a dějinnými rozpory je důležité rozlišovat. Často lidé ve svém vlastním osobním zájmu zaměňují změnitelné historické rozpory za nezměnitelné rozpory existenciální. Přesto se lidé snaží neustále hledat řešení těchto dějinných rozporů. Každý rozpor se člověk snaží překonat, to je základem lidského pokroku.¹⁸¹ O harmonizaci těchto rozporů se stará racionalizace v životě člověka a ideologie v životě společnosti. Člověk přijímá jako pravdu to, co za pravdu považuje většina společnosti nebo silná autorita. Přesto však není úplně zklidněn. Historické rozpory může člověk odstranit vlastním jednáním. Na existenciální rozpory může jen reagovat tím, že přijme ideologii. Pořád ale uvnitř člověka trvá neklid a nespokojenost. Jediným řešením je smířit se s osamělostí ve světě a s neexistencí vyšší všemocné moci. Člověk je odpovědný sám za sebe a jen on sám dá svému životu smysl. Hledání

¹⁷⁹ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 10.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 10.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 39.

smyslu života je plné nejistoty, která však zároveň v člověku rozvíjí jeho vlastní síly. Nutí ho pochopit, „že jeho život má jen ten smysl, který mu on sám dá tím, že rozvine svoje síly; tím, že produktivně žije.“¹⁸² Jen neustálá aktivita a snažení vede člověka k rozvinutí vlastních sil uvnitř hranic jeho existence. Člověk se nikdy nezavírá svého zmatku, údivu a nových otázek. Sám sebou se stane pouze uvědoměním si svého postavení, rozporů své existence a vlastní schopnosti rozvinout své síly.¹⁸³

Rozpor svého bytí se snaží člověk překonat pomocí myšlení.¹⁸⁴ K nalezení rovnováhy potřebuje usilovat o prožitek jednoty a jednosti ve svém bytí. Stává se tak oddaným cíli, myšlence nebo moci, která jej převyšuje – bohu. Lidská potřeba orientace a oddanosti je v různých systémech různá. V animismu a totemismu je smysl člověka obsažen v přírodních předmětech nebo v předcích. Existuje mnoho teistických a neteistických systémů, které se snaží odpovědět na smysl života člověka. Fromm je označuje jako rámce pro orientaci.¹⁸⁵ Nedílnou součástí lidské existence je právě potřeba systému orientace a oddanosti. Je nejsilnější energií v člověku. Člověk se svobodně rozhoduje mezi různými ideály, neboť vždy usiluje o dosažení něčeho vyššího. Podle Fromma lze chápat lidskou motivaci na základě chápání postavení člověka. Lidé jsou shodní ve svých existenciálních rozporech, ale jedineční v jejich řešení. *Osobnost* je totalita zděděných a získaných psychických vlastností člověka, které ho činí jedinečným. „Rozdíl mezi zděděnými a získanými vlastnostmi odpovídá vcelku rozdílu mezi temperamentem, nadáním a konstitučně danými psychickými kvalitami na jedné straně a charakterem na straně druhé.“¹⁸⁶ Pro etiku

¹⁸² FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 40.

¹⁸³ Tamtéž, s. 40.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 41.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 42.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 44.

jsou významné charakterové rozdíly, které jsou měřítkem úspěšnosti člověka v umění žít.¹⁸⁷

Fromm osobně považuje za nezbytné rozlišovat charakter od temperamentu.¹⁸⁸ Důvodem je neměnnost temperamentu a jeho podmíněnost konstitucí a způsobem reakce. Naproti tomu charakter je formováním zážitky v mládí. Je částečně proměnlivý působením nových zážitků.¹⁸⁹ Záměna temperamentu a charakteru v dějinách způsobila mnoho zlého a ovlivnila etiku.¹⁹⁰ Podle Fromma vznikly charakterové rysy na základě zvláštního utváření charakteru - orientace charakteru, ze které se dají odvodit. Fromm hledá základ charakteru v různých způsobech vztahování se člověka ke světu. Může jít o vztahování se ke světu osvojením si věcí a asimilací s nimi (asimilační proces) a vztahem k lidem a k sobě samému (proces zespolečenštění). Jedná se o otevřené formy nedeterminované pudem.¹⁹¹ Člověk si musí věci přisvojit nebo se s nimi asimilovat k ukojení svých potřeb. Zároveň neumí žít sám bez vztahu k ostatním. Sdružuje se s ostatními kvůli své obraně, práci nebo sexuálnímu ukojení, výchově, zprostředkování znalostí nebo materiálnímu vlastnictví. Být s ostatními ve vztahu je pro člověka životně důležité. Izolace se neslučuje s duševním zdravím. Vztahy k ostatním mohou mít různé způsoby – láska či nenávisť, soutěž nebo spolupráce, sociální systém rovnosti nebo autority, svoboda nebo útlak.¹⁹² Charakter má selektivní funkci idejí a hodnot. Je současně i základnou přizpůsobení se člověka společnosti. Charakter rodičů formuje charakter dítěte. Výchovné metody rodičů determinuje společenská struktura jejich kulturního prostředí. Průměrná rodina se stává psychickým nástrojem společnosti. Přizpůsobováním rodině získává dítě charakter, který dále uzpůsobuje pro svoji roli

¹⁸⁷ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 44.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 45.

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 46.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 47.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 50.

¹⁹² Tamtéž, s. 51.

ve společenském životě. Dítě si osvojí charakter potřebný pro jeho život a shodný s jeho společenskou třídou nebo kulturní oblastí. Tuto skutečnost potvrzují výrazné charakterové prvky, shodné pro společenskou třídu či kulturní oblast. Fromm hovoří o tzv. sociálním charakteru. „*Geneticky je formování charakteru jedince určováno působením, které na temperament a fyzickou konstituci vykonávají životní zkušenosti, individuální a ty, jež vyplývají z kulturní oblasti.*“¹⁹³

Fromm rozlišil orientaci člověka na produktivní a neproduktivní. Za neproduktivní orientace považoval orientaci receptivní, vykořisťovatelskou, křečkovskou a tržní.

Receptivní orientace znamená, že člověk považuje pramen všeho dobra vně.¹⁹⁴ Tito lidé netouží milovat, ale být milováni. Jsou věrní tomu, kdo jim dává tento pocit. Neustále ale pociťují obavu z jeho ztráty. Pro svůj pocit jistoty potřebují mnoho lidí, a proto se s každým snaží vycházet dobře. Neschopnost říkat ne ochromuje jejich kritické myšlení a činí je stále více závislými na druhých. Jejich závislost na autoritách i podpoře druhých v nich v případě osamělosti vyvolává pocit bezmocnosti. To způsobuje problémy v rozhodování a přijímání odpovědnosti.¹⁹⁵

Vykořisťovatelská orientace vidí pramen všeho dobra také vně. Dary ostatních si ale bere sama pomocí lsti nebo násilí, a to ve všech oblastech lidské činnosti. V myšlení lidé myšlenky netvoří, ale kradou.¹⁹⁶ Předmětem jejich lásky je člověk vhodný pro jejich vykořisťování. Pro vykořisťovatelský typ je typická nedůvěra, cynismus, závist a žárlivost.¹⁹⁷

Křečkovská orientace se od receptivní a vykořisťovatelské liší ve své nedůvěře ze zisku z okolního světa. Pocit bezpečí znamená

¹⁹³ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 52-53.

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 53.

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 54.

¹⁹⁶ Tamtéž, s. 55.

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 56.

křečkování a spoření. Naopak pocit nebezpečí způsobuje každý výdej. Typická pro tuto orientaci je lakota - materiální i citová. Křečkovský typ je posedlý přesností, kterou také ovládá vnější svět. Nevěří v tvůrčí sílu. Nejvyšší hodnotou je pořádek a bezpečnost. Každý důvěrný vztah znamená ohrožení.¹⁹⁸

Tržní orientace je záležitostí moderní doby, která je závislá na zákonech nabídky a poptávky. Užité hodnota není podstatná.¹⁹⁹ Člověk je považován za zboží s určenou směnnou hodnotou.²⁰⁰ Člověk sám sebe považuje za zboží i za prodavače.²⁰¹ Tím ztrácí kontrolu nad vlastním sebevědomím - úspěch ho činí cenným a neúspěch bezcenným. Výsledkem je bezmocnost a nejistota s pocitem méněcennosti, ztráta důstojnosti a hrdosti.²⁰² Člověk podle Fromma musí sám sebe prožívat jako nezávislou bytost – být identický sám se sebou. Zralý a produktivní člověk čerpá pocity vlastní identity z prožívání sebe sama v jednotě se svými schopnostmi - „*jsem to, co dělám*“.²⁰³ Schopnosti člověka se posuzují pouze podle úspěchu při jejich prodeji. Tím se člověku odcizují od něho samotného. „*Jsem takový, jakým si mne přejete mít*“.²⁰⁴ Vědění se stává zbožím a je společně s myšlením považováno pouze za nástroj k dosahování výsledků.²⁰⁵ Tržní orientaci považuje Fromm za zvláštní formu neproduktivních orientací. Orientace receptivní, vykořisťovatelská a křečkovská představují formu vztahu k lidem, charakteristickou pro určité lidi. Tržní orientace nerozvíjí vztahový systém. Její vlastností je samotná schopnost měnit postoje.²⁰⁶ „*Tržní osobnost musí být volná, bez jakékoli individuality*“.²⁰⁷ „*Odosobnění, prázdnota, nesmyslnost života, automatizace jednotlivce způsobují stále*

¹⁹⁸ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 57.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 58.

²⁰⁰ Tamtéž, s. 59.

²⁰¹ Tamtéž, s. 60.

²⁰² Tamtéž, s. 61.

²⁰³ Tamtéž, s. 62.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 62.

²⁰⁵ Tamtéž, s. 64.

²⁰⁶ Tamtéž, s. 65.

²⁰⁷ Tamtéž, s. 66.

vzrůstající nespokojenost a také silící potřebu životního stylu přiměřeného člověku. Člověk se pídí za pravidly a zákony, které by mu umožnily dosáhnout tohoto cíle.²⁰⁸ Tržní orientaci považuje Fromm také za největšího nepřítele pro náboženský postoj člověka.²⁰⁹ Všechny charakterové orientace neexistují naprosto odděleně. Většinou jsou spojeny s orientacemi dalšími, a to v různém poměru. Jsou součástí vybavení každého člověka a jejich specifiku ovlivňuje daná kultura.²¹⁰

Naopak *produktivní orientace* je typem charakteru, který má za cíl zrání a rozvinutí všech možností člověka. Člověk tomuto cíli podřizuje všechnu ostatní činnost.²¹¹ „*Produktivnost je způsob chování, který může mít každý člověk, pokud jeho myšlení a cítění není zmrzačeno.*“²¹² Aktivita je způsob chování vedoucí ke změně situace vynaložením energie. Často je protikladem produktivnosti.²¹³ Existuje neproduktivní aktivita – aktivita vyvolaná silami mimo kontrolu člověka. Člověk může být aktivní ze strachu nebo závislosti na autoritě.²¹⁴ Podřízená aktivita je jako aktivita automatů – bez spontánnosti a vlastního duševního nebo citového prožitku. Je pouze důsledkem vnějšího vlivu. Produktivnost znamená v životě člověka způsob jeho chování, reakce na svět i orientace v sobě samotném.²¹⁵

Schopnost produktivně využívat svojí sílu je potencí člověka, neschopnost je naopak jeho nemohoucností. Tato síla dává rozumu schopnost chápat, lásce milovat a představivosti tvořit. Absence této síly naopak vyvolává v člověku touhu ovládat lidi jako věci. Nadvláda znamená smrt a síla život. Nadvláda vzniká ze slabosti. V člověku jsou

²⁰⁸ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 69.

²⁰⁹ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 106.

²¹⁰ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 67.

²¹¹ Tamtéž, s. 69.

²¹² Tamtéž, s. 71.

²¹³ Tamtéž, s. 71.

²¹⁴ Tamtéž, s. 72.

²¹⁵ Tamtéž, s. 73.

obě tyto schopnosti v různém poměru a vzájemně na sebe působí. Produktivnost vzniká z jejich vzájemného působení.²¹⁶

Produktivní myšlení znamená zájem člověka o objekt, respekt k němu a objektivní vidění objektu. Pro produktivní myšlení je charakteristická polarita mezi objektivitou a subjektivitou. Člověk je objektivní, když pozorované věci respektuje v jejich jedinečnosti a ve vztazích. Důležité pro objektivitu je i schopnost vidět totalitu jevu – vidět jev jako celek.²¹⁷ Člověk musí vidět objekt takový, jaký je a zároveň si uvědomovat svůj vztah k němu jako pozorovatele. *„Objektivita neznámá se od něčeho distancovat, nýbrž respektovat, tj. schopnost nezkrášlovat a nefalšovat věci, lidi a sebe sama.“*²¹⁸

Fromm považuje nucenou činnost a lenost za symptomy porušení vlastní funkce člověka. Neurotik není schopen pracovat, přizpůsobený člověk není schopen těšit se z volného času a odpočinku. Obojí znamená opak produktivnosti. *„Ochromení produktivní aktivity vede k neaktivitě nebo k přílišné aktivitě.“*²¹⁹ V produktivní aktivitě se střídá aktivita s odpočinkem.²²⁰

Fromm rozlišuje mezi smíšeninami neproduktivních orientací mezi sebou a smíšeninami produktivních a neproduktivních orientací.²²¹ Převážně produktivní člověk má v sobě i neproduktivní orientace. Ty jsou pro jeho život nezbytné, neboť každý musí umět přijímat, brát, ušetřit, směnit, následovat autoritu, vést ostatní, být sám sebou a prosazovat se. Záleží na pozitivním nebo negativním aspektu neproduktivních orientací a stupni produktivnosti celkového charakteru. Každá z orientací obsahuje různé pozitivní a negativní aspekty.²²²

²¹⁶ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 76.

²¹⁷ Tamtéž, s. 85.

²¹⁸ Tamtéž, s. 86.

²¹⁹ Tamtéž, s. 87.

²²⁰ Tamtéž, s. 87.

²²¹ Tamtéž, s. 92.

²²² Tamtéž, s. 93.

4.2 Psychoanalýza a náboženství

Člověk svými schopnostmi dokázal vytvořit úžasné věci. Přesto však nedokázal svůj život naplnit bratrstvím, štěstím a spokojeností. Naopak, jeho život je plný duchovního zmatku a chaosu. Člověk se zatím nedokázal přiblížit ideálu člověka, který je obrazem Božím.²²³ Pro mnohé lidi je víra útočištěm před nejistotou a úzkostí, kterou pociťují ve svém životě.²²⁴ Fromm tvrdí, že v psychoanalýze nezáleží na tom, zda člověk věří v Boha nebo nevěří. Důležitá je pouze skutečnost, zda žije v lásce a přemýšlí o pravdě. Jeho symbolické systémy jsou až na druhém místě. Pokud však takto nežije, ztrácí tyto systémy zcela svůj význam.²²⁵ Podle Fromma má každý člověk v sobě zakořeněnou potřebu orientačního rámce, potřebu uctívání a náboženskou potřebu.²²⁶ Není podstatné rozlišovat druh náboženství, ale pouze jeho vliv na člověka. Náboženství může podporovat rozvoj člověka i jeho schopností, anebo naopak schopnosti ochromovat. Psycholog se zabývá obsahem náboženství – jaký vliv má na člověka a na rozvoj jeho schopností. Zkoumá tedy i hodnotu náboženství.²²⁷

Fromm vysvětluje úspěch fašismu nebo stalinismu přítomností totemistických, náboženských vlastností a orientací u lidí, kteří slepě a oddaně obětovali svoji integritu těmto systémům.²²⁸

Psychoanalýza se nejen v náboženství snaží pomoci pacientovi odpoutat se od patologického vztahu k otci – od jeho uctívání. Závislost na otci v dospělém věku nelze vyléčit jen důkazy o jeho iracionalitě. Jedinou cestou je hluboká proměna tohoto člověka a celé jeho osobnosti. Musí opět získat svobodu v myšlení a lásce, najít nový orientační bod

²²³ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 11.

²²⁴ Tamtéž, s. 13.

²²⁵ Tamtéž, s. 19.

²²⁶ Tamtéž, s. 35.

²²⁷ Tamtéž, s. 36.

²²⁸ Tamtéž, s. 41.

i nový objekt uctívání. Tím se zbaví otrocké oddanosti k otci. Nižší formu náboženství odstraní jen přijetím jiné vyšší formy.²²⁹

Základním rozdílem mezi neteistickými i teistickými směry je rozdíl mezi autoritářským a humanistickým náboženstvím. Autoritářské náboženství vyžaduje poslušnost, respekt a úctu k vyšší neviditelné moci. Jeho podstatou není láska a spravedlnost, ale moc a ovládání lidí.²³⁰ Humanistické náboženství podporuje rozvoj lidského myšlení, lásky, sebepoznání, vztahů k druhým i k vesmíru.²³¹ Podle Fromma je náboženská zkušenost lidskou zkušeností, která je společná pro teistické i neteistické systémy. Odlišnost vidí v pojmovém zpracování této zkušenosti. Odkazuje na křesťanskou, islámskou, židovskou mystiku, ale i na zen-buddhismus. Náboženská zkušenost může být teistická i neteistická.²³² V humanistickém náboženství s teistickým jádrem je Bůh symbolem moci člověka a jeho schopností.²³³

Náboženská zkušenost má několik vlastností. První je údiv, úžas, uvědomování si života, vlastní existence a vztahování se ke světu. Existence vlastní i všech ostatních je vnímána jako otázka i problém.²³⁴ Druhou vlastností náboženské zkušenosti je zájem o smysl života, o uskutečnění sebe sama, o naplnění úkolu našeho života. Nejdůležitější jsou touhy a cíle vedoucí k duševnímu blahu a uskutečnění vlastního Já. Poslední vlastností je prožitek jednoty v sobě i se všemi ostatními, s celým vesmírem. Z hlediska náboženského postoje se jedná o plné zakoušení individuality i jejího opaku.²³⁵ Náboženská zkušenost je spjata s psychoanalytickým procesem. Pacient v sobě musí nalézt úžas, otázky i nejzazší zájem.²³⁶

²²⁹ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 40.

²³⁰ Tamtéž, s. 44.

²³¹ Tamtéž, s. 46.

²³² FROMM, Erich. *Budete jako bohové*, s. 44-45.

²³³ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 47.

²³⁴ Tamtéž, s. 100.

²³⁵ Tamtéž, s. 101.

²³⁶ Tamtéž, s. 102.

Pro Fromma neznamena psychoanalýza ohrožení náboženství, ale spíše naopak. Psychoanalýza, stejně jako různá velká náboženství Východu i Západu, považuje za nejvyšší cíl života péči o duši člověka a rozvoj jeho schopnosti milovat a přemýšlet.²³⁷ Za nebezpečnou pro náboženství považuje Fromm praxi všedního života. Člověk nehledá nejvyšší účel život v sobě samém. Důležitá se pro něj stala efektivnost a úspěch namísto štěstí a duševního růstu.²³⁸ Pro člověka, který za nejvyšší hodnotu považuje úspěch, nejsou láska, pravda, spravedlnost, něha a soucit užitečné. Je vnitřně prázdný a hledá v náboženství útěchu. *„Může tyto ideály vyznávat, ale nebude o ně zápasit. Vyznávat náboženství ale není totéž co být náboženský.“*²³⁹ Fromm rozlišuje racionální a iracionální rituál. Racionální rituál vyjadřuje úsilí, které je pro člověka hodnotné. Jeho podstatou není zahánět potlačované impulsy. V náboženský rituálech lze nalézt oba druhy.²⁴⁰ Psychoanalýza pomáhá rituály pochopit a rozlišit. Společné rituály dokázali často využít i zneužít vůdci autoritářských politických systémů.²⁴¹

Mezi další potřeby člověka patří potřeba vyjadřovat svoji oddanost hodnotám při společné činnosti s ostatními lidmi. *„Rituál je společná činnost vyjadřující společné úsilí vycházející ze společných hodnot.“*²⁴²

Fromm považuje za hlavní otázku náboženství otázku po člověku, nikoliv po Bohu. Pro náboženské formule a symboly je důležitá povaha lidských zkušeností.²⁴³

Typické pro západní kapitalistickou společnost je, že se moderní člověk změnil ve zboží, jeho životní energie je pouze prostředkem k dosažení zisku. Člověk se tím odcizuje nejen sám sobě, ale i ostatním lidem a přírodě. Žije pouze pro výhodnou směnu sebe sama. Jeho život

²³⁷ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 105.

²³⁸ Tamtéž, s. 106.

²³⁹ Tamtéž, s. 108.

²⁴⁰ Tamtéž, s. 114.

²⁴¹ Tamtéž, s. 115.

²⁴² Tamtéž, s. 113.

²⁴³ Tamtéž, s. 118.

naplňuje pohyb za cílem, spravedlivá směna a konzumerismus. V tomto světě ztrácí pojem boha původní náboženský význam a přizpůsobuje se odcizené kultuře úspěchu.²⁴⁴ Náboženství se tak stává jen pomocníkem v lidské obchodní činnosti. Mnozí kněží doporučují lásku k bohu jako pomocníka při dosažení úspěchu. Namísto splynutí s bohem v lásce, spravedlnosti a lásce nabádají k přizvání boha jako svého společníka v obchodu. Bratrská láska je nahrazována neosobní slušností. Bůh se tak stává „ředitelem“ *Akciové Společnosti světa*.²⁴⁵

Neposlušnost Adama a Evy podle Fromma není hříchem, ale podmínkou lidského sebeuvědomění, schopnosti volby. V podstatě se jedná o první krok člověka ke svobodě. Je to zřejmě součást božího plánu. Vyhnání z ráje dalo člověku schopnost tvořit své vlastní dějiny a rozvíjet svoje schopnosti. Člověk může být spasen bez zvláštního aktu boží milosti. Konáním zla se člověk stává horším. Člověk je schopen dobra i zla, je to jen věc jeho volby. Bůh se nevměšuje, jen pomáhá pomocí poslů a proroků.²⁴⁶ Rozdílný názor byl prezentován křesťanstvím. Adam se dopustil hříchu, a tím zkazil přirozenost svoji i všech svých potomků. Zachránit je může jen božský akt milosti – smrt Krista a spása pro ty, kteří ho přijmou. Dogma o prvotním hříchu mělo i v církvi opozici. Snažili se ho oslabit i renesanční humanisté. Renesanční a osvícenští myslitelé považovali zlo v člověku za výsledek okolností bez možnosti jeho volby. Změnou okolností plodících zlo se automaticky vynoří původní lidská dobrota. Tento názor ovlivnil i myšlení Marxe. Výsledkem lidského sebeuvědomění a pokroku byla víra v lidskou dobrotu. Naopak morální bankrot lidí měl počátek již v 1. světové válce, a vedl ke zdůrazňování sklonů člověka ke zlu. Toto myšlení často vede k zesměšňování těch, kteří stále věří v dobro člověka. Sám Fromm nikdy nepodceňoval zlo

²⁴⁴ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 101.

²⁴⁵ Tamtéž, s. 102.

²⁴⁶ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 15.

v člověku. Jako psychoanalytik se ve své klinické praxi setkával často s destruktivní silou v člověku.²⁴⁷

Fromm považuje víru za podstatu přátelství nebo lásky. Důležitá je i víra v sebe sama. Nedůvěra v trvání svého já ohrožuje pocit identity, a tím vzniká závislost na jiných. Víra v sebe sama umožňuje člověku být věrný jiným a dává mu možnost slibovat. Podle Nietzscheho člověka definuje schopnost slibovat a víra v sebe samého je podmínkou lidské existence. V lásce záleží na víře ve vlastní lásku a svoji schopnost vyvolávat ji v ostatních lidech, v její spolehlivosti.²⁴⁸ Víra člověka v sebe sama mu umožňuje mít víru v možnosti druhých. Je to jako víra matky, že její narozené dítě bude žít, růst, chodit a mluvit. Ostatní schopnosti dítěte, jako je schopnost milovat, používat rozum apod., jsou však nejasné. Proto má velký význam víra blízkého člověka v možnosti takového vývoje u dítěte. Vrcholem víry v jiné je víra v lidstvo a v možnosti člověka vybudovat společenský řád, založený na rovnosti, na spravedlnosti a na lásce.²⁴⁹ Základem racionální víry je tvůrčí síla. Iracionální víra je založena na podřízenosti se moci a zřeknutí se moci vlastní. Víra v moc a její využívání je opakem víry, protože víra a moc se vzájemně vylučují. Moci se člověk podřídí anebo si přeje její zachování. Soustavy založené na racionální víře za pomoci moci selhávají.²⁵⁰

V dějinách římskokatolické církve není náboženství náboženstvím jednoho kmene či národa. Idea pokory a existence boha omezuje lidské sebezbožnění – člověk nemůže být bohem. Církev podporuje intenzivní narcismus a víru ve spásu prostřednictvím příslušnosti církvi. Papež je považován za zástupce Boha. Ve všech náboženstvích je dvojznačnost mezi narcistickou a antinarcistickou funkcí. Římskokatolické náboženství tvořilo základ humanismu i silného a fanatického náboženského

²⁴⁷ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 16.

²⁴⁸ FROMM, Erich. *Umění milovat*, s. 117.

²⁴⁹ Tamtéž, s. 117.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 119.

narcismu.²⁵¹ V 15. a 16. století mnoho humanistů mluvilo ve jménu univerzálnosti bratrství, lidské důstojnosti a rozumu. Bojovali za snášenlivost a mír. Proti nim byli na obou stranách síly fanatismu – na straně církve i Lutherově. Nakonec na obou stranách zvítězili fanatici – následovala náboženská pronásledování, třicetiletá válka. Obě strany ve jménu Boha a lásky překračovali lidskost. Narcismus byl podstatou jejich sebepřeceňování se oproti ostatním.²⁵²

Podstatou učení velkých humanistických náboženství je, že *„cílem člověka je překonat vlastní narcismus.“*²⁵³ Tento princip vyjadřuje Buddhovo učení – člověk se zbaví utrpení jedině procitnutím z iluzí a uvědoměním si své skutečnosti nemoci, stáří a smrti, včetně nemožnosti chtivých cílů. Probuzená osoba překonává svůj narcismus a může plně bdít. Skončením s iluzí nezničitelného ega a vzdáním se ho spolu s ostatními objekty se člověk stává otevřeným a plně vztaženým k světu. *„Psychologicky je tento proces stávání se plně bdělým totožný s nahrazením narcismu vztahováním se ke světu.“*²⁵⁴

Starý zákon nabádá milovat svého bližního jako sebe samého. Je to překročení vlastního narcismu a přiřazení stejné důležitosti bližnímu jako sobě samému. Starý zákon vyžaduje i lásku pro „cizince“ – někoho mimo skupinu.²⁵⁵ Znamená to milovat jiného člověka i s jeho odlišnostmi. Nový zákon nabádá milovat nepřítel. Tím se oba stanou plně lidskými. Milovat cizince i nepřítel však lze jen překonáním narcismu. Boj proti modloslužebnictví je bojem proti narcismu. V modlářství člověk v odcizené formě uctívá sám sebe. Idol je pro něj objekt jeho narcistické vášně. Původní idea Boha je negací narcismu, protože jen Bůh může být

²⁵¹ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 92.

²⁵² Tamtéž, s. 93.

²⁵³ Tamtéž, s. 101.

²⁵⁴ Tamtéž, s. 101.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 101.

vševědoucí a všemohoucí. Bůh se však stal sám idolem. Paradoxně se náboženství potom stalo projevem skupinového narcismu.²⁵⁶

Nejen dítě je bezmocné a touží po jistotě. I dospělý se může cítit bezmocně. Plní úkoly společnosti, ale přitom si uvědomuje nebezpečí života, nekontrolovatelnost přírodních a sociálních sil, nepředvídatelnost událostí (nemoc, smrt) bez možnosti vyhnoutí. Proto touží po moci, která mu dá jistotu, zabezpečí ochranu a lásku. Je to opakování touhy po matce vzniklé za stejných podmínek, ale na jiné úrovni. Touží jako dítě po věčné mateřské lásce. Nalezení „matky“ pro zbytek života znamená bezrizikový a netragický život.²⁵⁷ Přenesení mateřské funkce z matky na někoho nebo něco jiného má výhodu jako u přechodu od individuálního ke skupinovému narcismu. Pravděpodobná dřívější smrt matky u člověka vyvolává potřebu nesmrtelné mateřské osobnosti. Vlastní, individuální matka člověka izoluje od jiných osob s odlišnými matkami. Společná matka (klan, národ, rasa, náboženství, Bůh) a její uctívání umožňuje jedinci spojit se s ostatními se stejným mateřským idolem.²⁵⁸

5 KOMPARACE POJETÍ ČLOVĚKA E. FROMMA A S. FREUDA

Úvod této kapitoly tvoří několik životopisných dat Sigmunda Freuda, rakouského psychiatra a psychologa, zakladatele psychoanalýzy.²⁵⁹ Sigmund Freud se narodil 6. května 1856 v Příboře na Moravě v židovské rodině. V roce 1859 se však celá rodina přestěhovala do Vídně, kde Freud strávil téměř celý zbytek života.²⁶⁰ Během studia medicíny se Freud stal radikálním mechanickým

²⁵⁶ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 102.

²⁵⁷ Tamtéž, s. 112.

²⁵⁸ Tamtéž, s. 113.

²⁵⁹ BLECHA, Ivan a kolektiv. *Filosofický slovník*, s. 146.

²⁶⁰ CVEKL, Jiří. *Sigmund Freud*, s. 9.

materialistou s důvěrou v mechanistickou přírodovědu.²⁶¹ V roce 1886 se Freud oženil s Martou Bernaysovou a posléze si otevřel vlastní ordinaci pro nervové choroby.²⁶² V této době se také začal zabývat psychologickými aspekty nervových chorob. Vytvořil si svůj vlastní názor na duševní činnost.²⁶³ Žil ve skromných poměrech a stále více se zabýval léčením neuróz.²⁶⁴ Od roku 1887 začal při léčbě využívat hypnózu, ve kterou měl velkou důvěru.²⁶⁵ Ačkoliv původně Freud využíval Breuerovu katartickou metodu, později z ní vytvořil metodu volných asociací. Freud byl první, kdo v psychopatologii použil volné asociace k systematické exploraci i k terapii psychických poruch. Zjistil také, že osobní vztah lékaře a pacienta má zásadní vliv na úspěch léčby.²⁶⁶ Rok 1897 lze považovat za první pokus o psychoanalýzu. Tehdy se Freud stal sám sobě pacientem a prováděl na sobě autoanalýzu. Využíval k tomu zejména vzpomínky z dětství a sny.²⁶⁷ Analýzu snů Freud sám považoval za královskou cestu k analýze nevědomých procesů.²⁶⁸ Freud založil komité (vedení psychoanalytického hnutí), které tvořili nejvěrnější a nejschopnější stoupenci psychoanalýzy. Dokonce jeho členové nosili i stejné prsteny.²⁶⁹ Během svého stárnutí ztrácel Freud kritičnost ke svým předpokladům. Záleželo mu na uchování svého životního díla – psychoanalýzy.²⁷⁰ Fromm o Freudovi řekl: „*Marx a Freud jsou zakladateli nové vědy o člověku; protože počíná věk člověka, je třeba takové vědy ...*“²⁷¹ Freud v roce 1938 opustil s rodinou Vídeň

²⁶¹ CVEKL, Jiří. *Sigmund Freud*, s. 26.

²⁶² Tamtéž, s. 38.

²⁶³ Tamtéž, s. 39.

²⁶⁴ Tamtéž, s. 41.

²⁶⁵ Tamtéž, s. 43.

²⁶⁶ Tamtéž, s. 46.

²⁶⁷ Tamtéž, s. 52.

²⁶⁸ Tamtéž, s. 53.

²⁶⁹ Tamtéž, s. 56.

²⁷⁰ Tamtéž, s. 57.

²⁷¹ Tamtéž, s. 217.

a odcestoval do Londýna. V této době již trpěl pokročilým stádiem rakoviny.²⁷² V roce 1939 Freud zemřel.²⁷³

Freud byl prvním, kdo ukázal sílu i slabiny lidského rozumu. Rozum je nejcennější lidskou schopností, deformovanou vášní. Důležité je rozumět vlastním vášním. Freud říká: „pravda vás osvobodí.“²⁷⁴ V nevědomí člověka se podle něj skrývá vše špatné, potlačitelné, odporující nárokům kultury i nejvyššího Já. Fromm to považuje za nepřesné, protože v nevědomí člověka je obsaženo zároveň to nejvyšší i nejnižší, nejhorší i nejlepší. K nevědomí je třeba mít pokoru, která člověku umožní vidět sebe sama takového, jaký doopravdy je – beze strachu i posvátné úcty. Spojením se svojí odloučenou částí si člověk dokáže zachovat individualitu své struktury Já. Spojení s nevědomím umožní člověku nahradit princip potlačení principem prostupování a integrace.²⁷⁵

Nejnápadnějším prvkem lidského chování je nesmírná intenzita vášní a pudů. To se pokoušel vysvětlit pomocí pojmů mechanisticko-naturalistického způsobu myšlení své doby i Freud. Vášně jsou podle Freuda nepřímými a složitými projevy pudu sebezáchovy a sexuálního pudu (později erotu a pudu smrti). Přesto Fromm nesouhlasí s tím, že všechny vášnivé sklony člověka jsou vysvětlitelné silou jeho pudů. I po ukojení základních pudů je člověk neustále nespokojen a řeší další naléhavé problémy – moc, lásku, zničení. „Člověk je opravdu živ nejen chlebem.“²⁷⁶

Freudovu charakterologii sleduje Fromm zejména v odvozování jednotlivých charakterových rysů z celkového ztvárnění charakteru. Charakterové rysy vznikly na základě zvláštního utváření charakteru, které Fromm nazývá *orientace charakteru*. Z této orientace charakteru se

²⁷² BLECHA, Ivan a kolektiv. *Filosofický slovník*, s. 146.

²⁷³ CVEKL, Jiří. *Sigmund Freud*, s. 82.

²⁷⁴ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 16.

²⁷⁵ Tamtéž, s. 103.

²⁷⁶ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 41.

dají odvodit charakterové rysy. Rozdíl oproti Freudovi je v tom, že základ charakteru Fromm nehledá v utváření libida, ale v různých způsobech, které člověk využívá ve svém vztahu ke světu. Člověk se vztahuje ke světu osvojením si věcí a asimilací s nimi (asimilační proces) a vztahem k lidem a k sobě samému (proces zespolečnění). Jsou to otevřené formy a narušily od zvířat nejsou determinovány pudem.²⁷⁷ Dítě si osvojí charakter potřebný pro svůj život a shodný s svojí společenskou třídou nebo kulturní oblastí. Fromm hovoří o tzv. *sociálním charakteru* – o jádru charakterové struktury společné většině lidí určité kulturní oblasti. Důležitý je také individuální charakter, který rozlišuje lidi uvnitř kulturního kruhu. Roli hrají rozdílné osobnosti rodičů, rozdílné sociální prostředí i konstituční rozdíly jedince – jeho temperamentu. „*Geneticky je formování charakteru jedince určováno působením, které na temperament a fyzickou konstituci vykonávají životní zkušenosti, individuální a ty, jež vyplývají z kulturní oblasti.*“²⁷⁸ Podle Freuda je způsob myšlení, cítění a jednání člověka výsledkem rozumově podmíněných reakcí na realitu. Je také určen specifickostí charakteru člověka. „*Osudem člověka je jeho charakter.*“²⁷⁹

Mezi Freudovým análním charakterem a Frommovým nekrofilním charakterem je podobnost. Fromm považuje nekrofilní charakter za zhoubnou formu charakterové struktury, jejíž neškodnou formou je Freudův *anální charakter*.²⁸⁰ Rozlišení análního a nekrofilního charakteru je obtížné. Frommův nekrofilní charakter spojil Freudovo anální charakter (z teorie libida) a pojetí instinktu smrti. Stejná spojitost je u Freuda genitálního charakteru a životního instinktu s Frommovo biofilním charakterem. Fromm si pokládá otázku, jaký je vztah mezi nekrofilii a duchem jeho současné industriální společnosti, ale i mezi lhostejností k životu ve spojitosti s motivací novodobého násilí a války. Fromm se

²⁷⁷ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 50.

²⁷⁸ Tamtéž, s. 52-53.

²⁷⁹ Tamtéž, s. 49.

²⁸⁰ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 59.

soustřeďuje na psychologický problém možné nukleární války. Válka již nevzniká kvůli obraně proti útoku, ekonomickému zisku, osvobození se, slávě nebo zachování způsobu života.²⁸¹ Fromm říká: „*lidé se nebojí totální zkázy proto, že nemilují život anebo, že jsou k životu lhostejní, anebo dokonce proto, že mnohé z nich přitahuje smrt.*“²⁸² Život je strukturovaným růstem, nekontrolovatelným a nepředvídatelným. Druhé lze ovlivnit pomocí sil života – láskou, povzbuzením, příkladem. Zkušenost se životem lze získat pouze v individuální osobě, v individuálním živočichu či rostlině. Neexistuje život mas, život v abstrakci. Přístup k životu se stává stále více mechanickým. „*Ale člověk není věc, stane-li se věcí, je zničen, dříve však než k tomu dojde, stává se zoufalcem, desperadem a odpůrcem života.*“²⁸³

Fromm odlišuje své pojetí biofilie a nekrofilie od Freudova pudu života a pudu smrti. Freud považuje oba pudy za stejné z důvodu jejich biologické podstaty. Podle Fromma je ale biofilie normálním stavem narozdíl od nekrofilie, která je psychopatologickým jevem.²⁸⁴ Fromm považuje za největší slabinu Freuda skutečnost, že byl více teoretikem a systematikem, nikoliv klinickým pozorovatelem.²⁸⁵ Freud považoval vše mimo lásky za pud smrti. Přesto dokázal rozlišit některé důležité kvalitativní rozdíly forem agresivity. Tyto formy však neoznačil rozdílnými termíny. Freud během svého života vytvořil nejprve koncepci, založenou na konfliktu mezi pudem sebezáchovy a sexualitou. Později založil svoji teorii na konfliktu mezi pudem života a pudem smrti. Tuto teorii považuje Fromm za originálnější.²⁸⁶

Fromm osobně rozlišuje životní orientaci člověka na nekrofilii, narcismus a incestuální symbiózu.²⁸⁷ Freud považuje sílu připoutání

²⁸¹ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 59.

²⁸² Tamtéž, s. 60.

²⁸³ Tamtéž, s. 61.

²⁸⁴ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*, s. 358.

²⁸⁵ Tamtéž, s. 453.

²⁸⁶ Tamtéž, s. 454.

²⁸⁷ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 109.

k matce u malého chlapce za sílu pohlavního libida. Ta ho nutí sexuálně toužit po matce a nenávidět svého rivala – otce. Vzhledem k otcově větší síle chlapec své incestuální touhy potlačí a ztotožní se s jeho příkazy a zákazy. V podvědomí však potlačovaná incestuální přání nadále přetrvávají.²⁸⁸ Podle Fromma paradoxně fázi oidipovského připoutání k matce – předoidipovskou fázi – Freud považoval za důležitější u ženy než u muže. Předoidipovskou fázi malé dívky chápe Freud jen v termínech teorie libida. Podle Fromma je předoidipovské připoutání chlapců i dívek k matce mnohem důležitější fenomén ve srovnání s pohlavní incestuální touhou malého chlapce. Připoutání chlapců i dívek k matce považuje Fromm za ústřední fenomén v evolučním procesu a za jednu z hlavních příčin neurózy nebo psychózy.²⁸⁹ Nepopírá sexuální touhu malého chlapce po matce a dívky po otci. Ale sexuální touhy považuje za důsledek fixace na matku, nikoliv za příčinu.²⁹⁰

Fromm se v knize *Lidské srdce* pokusil objasnit podstatu své psychoanalytické koncepce ve vztahu k Freudovým teoriím. Nepovažuje se za příslušníka "nové školy, popř. Kulturní školy, či neofreudismu". Tyto školy vyvinuly nové přístupy, ale i přehlédly mnoho velmi důležitých prvků ve Freudovo objevech. Fromm sám sebe nepovažuje za "ortodoxního freudovce". Každá neměnná a opakující se teorie je ve své podstatě deformací. Freudovy objevy jsou koncipovány v určitém filosofickém referenčním systému – mechanickém materialismu na počátku 20. století. Tento filosofický rámeček se ale musí vyměnit za dialektický humanismus, aby se Freudova myšlenka dále rozvíjela. Největším Freudovým myšlenkovým objevům (oidipovský komplex, narcismus, instinkt smrti) stály v cestě jeho filosofické premisy. Při jejich záměně za nový referenční systém, mohl Freud dosáhnout mnohem významnějších

²⁸⁸ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 110.

²⁸⁹ Tamtéž, s. 111.

²⁹⁰ Tamtéž, s. 114.

výsledků.²⁹¹ Fromm odkazuje na Freudovu teorii incestuální fixace na matku. Tento Freudův objev fixace na matku považuje za velmi důležitý ve vědě o člověku.²⁹² Fromm reaguje na Freudovu teorii, že „*hlavní problém není boj já s vášněmi, nýbrž boj jednoho typu vášně s druhým typem.*“²⁹³ Freud považoval za jádro neurózy oidipovský komplex neboli připoutání dítěte k rodiči odlišného pohlaví. Nepřekonáním této infantilní fixace vzniká u člověka duševní nemoc. Incestní pohnutky jsou podle Freuda hluboce zakořeněnou lidskou vášní. Fromm však za podstatu incestu nepovažuje sexuální touhu po členech rodiny. Základem je touha člověka zůstat dítětem, být připoután k ochranné osobě. Nejvýznamnější ochrannou osobou v životě je pro každého matka.²⁹⁴ Připoutání k ochranné osobě brání člověku stát se plně lidskou bytostí se schopností rozvíjet své myšlení a lásku. Závislost s sebou přináší pocit nejistoty při každém ohrožení tohoto základního vztahu. Závislý člověk nemá vlastní přesvědčení, není schopen blízkého vztahu s cizím člověkem.²⁹⁵ Přesto lze podle Fromma považovat Freudovo spojení neurózy s oidipovským komplexem za důležitý poznatek. Je však třeba ho nevztahovat jen k sexuálnímu kontextu.²⁹⁶

Freud viděl spojitost mezi náboženstvím a neurózou. Náboženství považoval za formu neurózy. Podle Fromma je neuróza zvláštní formou náboženství. Lidem je společná potřeba systému orientace a oddanosti. Liší se jen zvláštní obsah systémů, které uspokojují tuto potřebu. Rozdíl je daný hodnotou zralosti daného člověka, podle které si vybere systém.²⁹⁷

²⁹¹ FROMM, Erich. *Lidské srdce*, s. 9.

²⁹² Tamtéž, s. 109.

²⁹³ FROMM, Erich. *Umění naslouchat*, s. 21.

²⁹⁴ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 86.

²⁹⁵ Tamtéž, s. 87.

²⁹⁶ Tamtéž, s. 89.

²⁹⁷ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*, s. 43.

V tématu náboženství Fromm považuje za důležitou myšlenku Freuda skutečnost, že považuje za jádro náboženské zkušenosti pocit závislosti a bezmoci.²⁹⁸ Fromm nesouhlasí s názorem, že Freud byl nepřitelem náboženství. Pouze považoval za cíl lidského vývoje dosažení ideálů typických pro všechna velká náboženství – dosažení poznání, bratrské lásky, zmenšení utrpení, nezávislosti a odpovědnosti.²⁹⁹ Freud jako první ukázal na spojitost neurózy a náboženství. Náboženství označil za kolektivní dětskou neurózu lidstva.³⁰⁰ Lidstvo prošlo stejně jako dítě během svého vývoje stavy analogických neuróz. Náboženství vzniklo jako nutková neuróza z oidipovského komplexu – ze vztahu k otci. Odvrácení se od náboženství se zdá být neodvratným růstovým procesem. Zbožný věřící přijetím všeobecné neurózy si nepotřebuje vytvářet neurózu osobní. Člověk se dokáže vzdát útěchy náboženské iluze, protože nemůže být věčně dítětem. *„Ne, naše věda není iluzí. Iluzí by však bylo věřit, že můžeme dostat odjinud, co ona nám dát nemůže.“*³⁰¹

Freud říká, že život sám o sobě je pro lidstvo těžký. Strádání mu přináší kultura, jiní lidé i nepodrobená příroda. Na ubližování kulturou a lidmi reaguje člověk příslušnou mírou odporu vůči kultuře. Proti přesile přírody neboli osudu ho chrání kultura, která se stará o všechny stejně. V tomto směru je reakce všech kultur shodná, ochraňuje své lidi před přírodou. Sebevědomí člověka je tím vším těžce ohroženo, hledá útěchu a odpovědi. Nejvýznamnější částí psychického inventáře kultury jsou náboženské představy a její iluze. Kultura nutí lidi vzdát se pudů. V případě zrušení kulturních omezení nelze očekávat nic jiného než opětovné nastolení přírodního stavu, který znamená mnohem nesnesitelnější možnost. Příroda nedává pudová omezení, ale ani žádné záruky - ohrozí člověka kdykoliv a kdekoliv. Právě z tohoto důvodu se lidé

²⁹⁸ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 24.

²⁹⁹ Tamtéž, s. 28.

³⁰⁰ Tamtéž, s. 37.

³⁰¹ FREUD, Sigmund. *Nespokojenost v kultuře*, s. 56.

spojili a vytvořili kulturu.³⁰² Život slouží vyššímu účelu a vede ke zdokonalení lidské bytosti, k povznesení lidského duchovna a duše. Smrt je počátkem nové existence.³⁰³ Podle Freuda se civilizovaná společnost chrání svým uspořádáním před destruktivní lidskou agresí, vychovává a udržuje silné společné vazby mezi svými členy. Zákazy a požadavky řídí sociální vztahy v kultuře a uchovávají její soudržnost. Morálka odhaluje nevyhnutelnost překážek ke smíření lidí s kulturou.³⁰⁴

Za přínos pro pochopení člověka považuje Fromm Freudovu snahu porozumět jazyku snů a smyslu symbolického jazyka, který už v kultuře přetrvává jen ve snech.³⁰⁵ Freud ukázal podobnost jazyka náboženských mýtů a snového jazyka. Přestože ve svém výkladu snů a mýtů kladl velký důraz na význam sexuálního pudu, považuje Fromm Freuda za zakladatele nového porozumění náboženským symbolům v mýtu, dogmatu a rituálu.³⁰⁶

³⁰² FREUD, Sigmund. *Nespokojenost v kultuře*, s. 16-17.

³⁰³ Tamtéž, s. 23.

³⁰⁴ NEU, Jerome. *The Cambridge Companion to Freud*, s. 296.

³⁰⁵ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*, s. 117.

³⁰⁶ Tamtéž, s. 118.

6 ZÁVĚR

Ve své bakalářské práci jsem se snažila prezentovat základní myšlenky Ericha Fromma, ve kterých se věnoval postavení člověka. Z větší části jsem k tomu využila zejména jeho vlastní literaturu. V úvodu práce jsem se pokusila přiblížit jeho život. V životopise jsem proto zmínila i některé významné osobnosti, které ovlivnily jeho život i jeho myšlení. V následující kapitole jsem se zaměřila na Frommovo pojetí člověka. Za hlavní téma jsem si vybrala zejména postavení člověka v přírodě, jeho vztahy s okolním světem, životní orientace i problém svobody. U Fromma jsem považovala za důležité zmínit jeho formulaci i rozlišení lásky, agrese, svobody a životní orientace Mít a Být. Fromm rozlišoval orientaci člověka na produktivní a neproduktivní. V produktivní orientaci pro něj byla nejdůležitější láska k bližnímu. Neproduktivní orientaci rozděloval na receptivní, vykořisťovatelskou, křečkovskou a tržní. Svoji kritiku směřoval zejména na tržní orientaci ve společnosti. Člověk se stává sám zbožím i prodejcem, a tak se sám sobě odcizuje. Fromm se pokusil ukázat závislost psychiky konkrétní doby na ekonomice a na třídní situaci jednotlivce ve společnosti.

Vzhledem k tomu, že Fromm byl také psychoanalytikem, je součástí další kapitoly této bakalářské práce také psychoanalýza. Zejména její význam a využití v životě člověka, ve společnosti i v náboženství. Za největší ohrožení duchovního vlastnictví člověka považoval Fromm zbožštění státu a moci v autoritářských režimech, ale také zbožštění stroje a úspěchu v kultuře. Člověk musí přesměrovat svůj zájem o povrch na podstatu jevu a slovo nahradit zkušeností. Je nezbytné také vyměnit jeho zájem o církev za zájem o samotného člověka. I když to zní překvapivě, podle Fromma může odmítnutí modlářství lidem přinést mnohem více společné víry.

Při srovnání základních myšlenek Fromma a Freuda podle mého názoru nelze přehlédnout různé odlišnosti v jejich pojetí člověka. Za zajímavý společný prvek považuji jejich židovské kořeny. Fromm ve svých počátcích vycházel z Freudovy psychoanalýzy. Avšak postupem času začal v učení Freuda objevovat různé nepřesnosti nebo málo propracované jevy. S tímto svým názorem se nijak netajil a zahrnul je do své kritiky Freuda. Pokusil se o vytvoření vlastní teorie, ve které se snažil Freudovy myšlenky více propracovat. Freud byl ke svým pacientům odtažitý, protože považoval vztah s pacientem za škodlivý pro psychoanalýzu. Naopak pro Fromma bylo důležité být zúčastněným při terapii. Freud se snažil pomocí psychoanalýzy odhalit všechny iracionální strachy. Fromm naopak nechával některé nevědomé motivy nedotčené. Pouhé svěřením se analytikovi podle něj nevede k morálnímu rozhodování. Fromm považoval Freuda za mechanického naturalistu, který chápe psychologii jen jako přírodní vědu. Člověk ale potřebuje ideály, všechno není jen pouhým důsledkem pudů. Fromm hledal v nevědomí pocit samoty i touhu po lásce a po produktivitě. Nesouhlasil s motivací vyvolanou pouze pudy. Podle Fromma člověk po ukojení základních pudů nenachází uspokojení. Neustále řeší další a další naléhavé problémy – lásku, moc i zničení.

V otázce náboženství viděl Freud jeho spojitost s neurózou. Náboženství pro něj bylo formou neurózy. Fromm byl přesvědčen, že neuróza je zvláštní formou náboženství. Důvodem je společná lidská potřeba systému orientace a oddanosti. Fromm oceňoval Freudovu snahu porozumět jazyku snů a považoval ho v této oblasti za zakladatele nového porozumění náboženským symbolům.

Další nesouhlas vyjádřil Fromm s Freudovou vysvětlením svědomí, opírajícím se pouze o autoritu. Fromm ukázal na existenci tzv. humanistického svědomí, které nutí člověka hledat svoji podstatu. Freudovo tvrzení, že svědomí se utváří pouze z otcových příkazů (oidipovský komplex), zcela vynechává vliv role matky. S tím Fromm

i mnozí další nesouhlasili. Freud byl ovlivněn ve svém myšlení dobou, ve které žil.

Jistou spojitost lze nalézt mezi Freudovým análním charakterem a Frommovým nekrofilním charakterem. Také mezi Freudovým genitálním charakterem, životním instinktem a Frommovo biofilním charakterem. Fromm hledal souvislost mezi nekrofilii a duchem moderní společnosti a lhostejností k životu. Fromm nepovažoval, narozdíl od Freuda, za hlavní problém boj Já s vášněmi. Hlavním bojem je boj jednotlivých typů vášní mezi sebou.

Z veškeré použité literatury jsem ve své bakalářské práci došla k závěru, že Fromm měl velmi specifický pohled na člověka a na jeho postavení ve společnosti. Svoji empatii k ostatním lidem dokázal i během svého pobytu ve Spojených státech amerických, kde byl velmi oblíbeným autorem a psychologem. Jeho výklad o odcizení byl blízký převážné části obyvatelstva, kterou tvořili právě přistěhovalci – lidé odtržení od své kultury a kořenů. Za neméně důležité považuji i jeho rozlišení životní orientace na vlastnění (Mít) a na bytí (Být). Jeho teorie o postavení člověka v moderní společnosti je podle mého názoru stále více aktuální i v současné době, kdy pocit odcizení u člověka neustále narůstá.

7 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

ADLER, Mortimer J. *Great books of the Western World: The Major Works of Sigmund Freud*. Chicago : Encyklopaedia Britannica, Inc., 1994. ISBN 0-85229-531-6.

BLECHA, Ivan a kolektiv. *Filosofický slovník*. Olomouc : Nakladatelství Olomouc, 2002. ISBN 80-7182-064-4.

CVEKL, Jiří. *Sigmund Freud*. Praha : Orbis, 1965. ISBN 11-065-65.

FREUD, Sigmund. *Nespokojenost v kultuře*. Praha : Hynek, 1998. ISBN 80-86202-13-5.

FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha : Lidové noviny, 1997. ISBN 80-7106-232-4.

FROMM, Erich. *Budete jako bohové*. Praha : Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-086-0.

FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza a náboženství*. Praha : Aurora, 1997. ISBN 80-85974-18-5.

FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha : Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. ISBN 80-85637-28-6.

FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha : Naše vojsko, 1992. ISBN 80-206-0181-3.

FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha : Aurora, 2003. ISBN 80-7299-066-7.

FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha : Naše vojsko, 1993. ISBN 80-206-0290-9.

FROMM, Erich. *Umění být*. Praha : Naše vojsko, 1994. ISBN 80-206-0225-9.

FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha : Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. ISBN 80-85637-26-X.

FROMM, Erich. *Umění naslouchat*. Praha : Aurora, 2000. ISBN 80-85974-85-1.

FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha : Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-086-0.

NEU, Jerome. *The Cambridge Companion to Freud*. Cambridge University Press, New York, 1991. ISBN 978-0-521-37424-8.

SCHWARTZ, Joseph. *Dějiny psychoanalýzy*. Praha : Triton, 2003. ISBN 80-7254-393-8.

Elektronické zdroje:

BURSTON, Daniel. *The Legacy of Erich Fromm*. Cambridge : Harvard University Press, 1991. ISBN 0-674-52168-4.

dostupné z URL: <http://books.google.cz/books?isbn=0674521684>

8 RESUMÉ

The topic of the present bachelor thesis is Erich Fromm and his specific concept of a human being and psychoanalysis. In his works, this famous psychologist was able to explain the position of a human being in the society, their needs and problems linked to their own existence.

The introductory chapter summarizes fundamental facts about Fromm's life and mentions several important personalities who influenced his thinking. The following chapters focus on the main issues of Fromm's concept of a human being, especially their place in the environment, their relationship with the surrounding world, life philosophy and the issue of personal freedom. It deals in detail with the issues of love, aggression, freedom and the "to Be and to Have" life philosophy. Another issue this thesis deals with is Fromm's approach to psychoanalysis and religion. The concluding chapter contains the fact about the founder of psychoanalysis, Sigmund Freud and a comparison of the individual concepts of a human being as formulated by Freud and Fromm respectively.